

e-ISSN: 2148-0494

Dergiabant

Cilt/Volume: 9, Sayı/Issue: 1
(Mayıs/May 2021)

Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları

The Interrogation and Questions of the Grave from Viewpoint of the Ḥadīth

Abdulvehhab Gözün

Dr. Öğr. Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Hadis Anabilim Dalı

Asst. Prof. Dr., Gumushane University, Faculty of Theology,
Department of Hadith
Gumushane/Turkey

abdulvehhab.gozun@gumushane.edu.tr
orcid.org/0000-0003-0333-4463

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi

Article Type: Research Article

Geliş Tarihi: 9 Ocak 2021

Date Received: 9 January 2021

Kabul Tarihi: 2 Mart 2021

Date Accepted: 2 March 2021

Yayın Tarihi: 30 Mayıs 2021

Date Published: 30 May 2021

Yayın Sezonu: Bahar

Publication Season: Spring

<https://doi.org/10.33931/abuifd.857144>

İntihal/Plagiarism

Bu makale özel bir yazılımla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.
This article has been scanned by a special software and no plagiarism detected.

Atıf/Cite as

Gözün, Abdulvehhab. "Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları". *Dergiabant* 9/1 (Mayıs 2021), 314-346. <https://doi.org/10.33931/abuifd.857144>

Copyright © Published by Bolu Abant İzzet Baysal University Faculty of Theology,
Bolu, 14030 Turkey. All rights reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/dergiabant>

Hadisler Işığında Kabir Sorgusu ve Soruları

Öz

İnsan için dünya hayatının sonlanması anlamına gelen ölüm hadisesi ile diriliş günü arasında “Kabir Hayatı” yahut “Berzah Âlemi” diye bir evrenin olup olmadığı tarih boyunca Müslümanlar arasında tartışılmalı bir konudur. Bu tür bir merhalenin var olduğunu savunan çoğunluğun görüşünden yola çıkıldığında bu geçitte insanın başından neler geçeceği, kabir nimeti veya azabı gibi farklı hususların sorgulanması kaçınılmazdır. Bunlardan biri de Münker ve Nekîr adlı meleklerin kabir sorgusu ve sorularıdır. Ölümden sonra dirilişe kadar insan için herhangi bir evre olmadığını söyleyenlere göre tabiatıyla kabir sorgusu diye bir şey de söz konusu değildir. Mezkûr merhalenin olduğunu savunan Müslümanların cumhuruna göre ise âhiretteki hesaptan önce kabirde bir ön sorgulama olacaktır. Hatta kimileri birtakım âyetlerden yola çıkarak ölüm esnasında da bazı konularla ilgili bir hesap sorma olacağını iddia etmişlerdir. Araştırmalar sonucunda bu sorgunun hangi konuları kapsayacağı ve soruların ne olacağıyla ilgili toplumda farklı söylemler olduğu görülmüştür. Bu sorular özellikle “Telkîn Duası” diye bilinen metnin içerisinde dile getirilmektedir. Araştırmada İslâm’ın inanca taalluk eden konularından biri olduğu için önemli olduğu düşünüldüğü kabir sorularının neler olduğunu tespit etmek amaçlanmaktadır. Bu tür bir saptama tabii olarak konuyla ilgili hadis rivâyetleri üzerinden yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Kabir, Münker, Nekîr, Sorgu.

The Interrogation and Questions of the Grave from Viewpoint of the Ḥadīth

Abstract

After death, the state of existence between this life and the Hereafter is called "Life in the Grave" or "Barzakh world" it is the state of waiting, until the Day of Judgement. However, there has been discussion about whether that stage is existing or not among Muslims throughout history. Based on the majority opinion who defend the existence of such a stage. It is inevitable to ask what will happen to a person in this passage. What are the blessing or the torments in the life of grave? One of the questions is; what are the interrogation and questions will be asked by the angels named Munkar and Nakîr. According to those who does not believe it also, do not believe there will be interrogation and questioning in the grave. According to the mainstream prominent Muslims there will be a preliminary questioning, before the questioning in the Day of Judgement. In fact, based on many verses, during the death of some people will be questioned for the actions that they did in this world. As a result of the research, it is observed that there are different discourses in society about it. These questions are especially expressed in the text known as "Talkîn Prayer". It is aimed to determine; what these questions are in the research. Naturally, such a determination is made through the ḥadīth narrations on the subject.

Keywords: Ḥadīth, Grave, Munkar, Nakîr, Interrogation.

Giriş

Dünya hayatının tüm insanlar ve canlılar için bitişini¹ ifade eden büyük kıyametin kopuşu, zamanını sadece Allah’ın (c.c.) bildiği² olağanüstü bir evrensel

¹ en-Neml 27/87; el-Kasas 28/88; ez-Zümer 39/68.

² el-A’râf 7/187; Lokmân 31/34; en-Nâziât 79/42-44.

hadisedir. Aynı şekilde küçük kıyamet diye tabir edilebilen³ her canlının ne zaman, nerede ve nasıl öleceği de insanın bilemeyeceği bir olaydır.⁴ Her iki kıyamet için durum böyle olunca, dirilişin ne zaman gerçekleşeceği ve ister büyük olsun ister küçük olsun kıyametle diriliş arasında ne kadar zaman geçeceği de⁵ sadece Allah'ın (c.c.) bilebileceği gaybî konulara dahil olmaktadır. Ayrıca bu aralıktaki zaman mefhumunun dünyadakinden farklı olması da mümkündür.

Ölümünden sonraki bu bekleyişin herhangi bir şeye maruz kalmadan sade bir bekleyiş mi yoksa insanın dünyada yapıp eylediklerinin karşılığını görmeye başlayacağı bir geçiş aşaması mı olacağı İslâm âlimleri arasında üzerinde ihtilaf edilen meselelerden biridir.⁶ Çoğunluğa göre gaybî bir mesele olduğu için bu konuda bilgi edinme yollarından haber-i sâdık olan Kur'an'a ve sahih sünnete başvurmadan öte bir yol görünmemektedir. İçinde yaşadığımız dünyanın zamansal ve mekansal şartlarına mukayese ederek bu hususta bir akıl yürütmek ise mümkün gözükmemektedir.⁷ Azınlık ise hem bu tür bir mukayese yaparak hem de Kur'an'da buna dair sarıh bir ifade olmadığını gerekçe göstererek "Kabir Hayatı" yahut "Berzah Âlemi" diye bir merhalenin olmadığını iddia etmektedir. Bu hususta vârid olan sahih sünnet ise onlar tarafından muteber bir kaynak olarak görülmemektedir.⁸

Daha çok Ehl-i sünnet'in temsil ettiği çoğunluğa gelince onlar Kur'an'daki birçok âyetin kabir nimetine yahut azabına işaret ettiğini ve sahih sünnette vârid olan birtakım rivâyetlerin de bunu sarahâten ifade ettiğini dile getirmektedirler. Bunu

³ Ölüm için "Küçük Kıyamet" tabirinin kullanılmasına dair bk. Ebû'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Molla el-Herevî el-Kârî, *Mirkâtü'l-mefâtih şerhu Mişkâti'l-mesâbih* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1422/2002), 8/3353; Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-Seb'î'l-mesânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415), 1/238. Hatta "Küçük Kıyamet" adlı muasır bir çalışma yapılmıştır. O da şudur: Ömer b. Süleymân b. Abdillâh el-Eşkar el-Uteybî, *el-Kiyâmetü's-suğrâ* (Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 1411/1991), 11.

⁴ Lokmân 31/34.

⁵ Buhârî ve Müslim başta olmak üzere bazı muhaddislerin Ebû Hüreyre'den naklettiği bir hadiste Hz. Peygamber'in (s.a.v.) "İki üfürüş arasında kırk vardır." buyurduğu nakledilmektedir. Ancak rivayetin devamında Ebû Hüreyre'ye "Kırk gün mü, kırk ay mı, kırk yıl mı?" diye sorulduğunda cevap vermekten çekinmiştir. bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Tefsîru'l-Kur'ân/ez-Zümer", 3; Ebû'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc, *Sahîhu Müslim*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Fiten", 141. Dolayısıyla bu husustaki yakînî bilgi de Allah'ın (c.c.) nezdindedir.

⁶ bk. Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil b. İshâk b. Sâlim el-Eş'arî, *el-İbâne an usûli'd-diyâne*, thk. Fevkiye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1397), 15, 27, 31, 247; Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Mekâsîd*, thk. Abdurrahman Umeyre (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993), 1/47; Ebû'l-Hasan el-Kâdî Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, thk. Abdülkerîm Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996), 732; Ebû'l-Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akaidi* (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1980), 235; Nurüddin es-Sâbûnî, *Matüridiye Âkaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 2012), 177; Süleyman Toprak, *Ölümünden Sonraki Hayat* (Konya: Tekin Kitabevi, 2017), 37-38; Murat Akın, "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı", *Diyanet İlmî Dergi*, 4 (2017), 153.

⁷ bk. Ebû Hanîfe Nu'mân b. Sâbit, *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 59, 76; Eş'arî, *el-İbâne*, 46; Sâbûnî, *Matüridiye Âkaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn*, 2005; Yusuf Şevki Yavuz, "Azap", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/303.

⁸ bk. Mehmet Okuyan, *Kur'an-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyamet-Âhiret Süreci*, (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2015), 17- 657; Metin Özdemir, "Kabir Azâbı Tartışmasına Farklı Bir Bakış", *İslâmiyât Dergisi*, 5/3 (2002), 153- 168.

ispat sadedinde hem geçmişte⁹ hem de günümüzde birçok çalışma¹⁰ yapıldığından ötürü bu araştırmada bunun savunusunu yapmaya ihtiyaç görülmemektedir. Nitekim mezkûr çalışmaların bu ihtiyacı yeterince karşıladığı düşünülmektedir.

Araştırmanın konusu ise, kabir hayatının başlangıcında Münker ve Nekîr adlı meleklerin icra edeceği kabir sorgusu ve bunun hangi konuları kapsayacağı olacaktır. Bu hususta vârid olan rivâyetlere bütüncül bir şekilde bakılarak, derli toplu bir tespit yapılmasına ise önemli derecede ihtiyaç olduğu düşünülmektedir. Zira özellikle “Telkîn Duası” olarak bilinen ve okunan metin başta olmak üzere bu soruların mahiyetiyle ilgili halk arasında farklı söylentiler dile getirilmektedir.

Ayrıca bu konuda vârid olan rivâyetler arasında da birtakım farklılıklar bulunmaktadır. Bazılarında bu soruların daha az olduğu görülürken diğerlerinde daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla bunların arasını cemetmek suretiyle kabir sorularının bütün bir şekilde ortaya konulmasını hedeflemek de bu tür bir araştırma yapmaya bizleri sevk etmiştir.

Öncelikle “Telkîn Duası” diye isimlendirilen bazı metinlerin içerisinde kabir soruları ve cevapları şu şekilde ifade edilmektedir: Rabbin kimdir?, Peygamberin kimdir?, Dinin nedir?, İmamın nedir?, Kiblen nedir?, Erkek kardeşlerin kimdir?, Kız kardeşlerin kimdir?. Allah (c.c.) rabbimdir., Muhammed (s.a.v.) peygamberimdir., İslâm dinimdir., Kur’an imamıdır., Kâbe kiblemdir., Mümin adamlar erkek kardeşlerimdir., Mümin kadınlar kız kardeşlerimdir.¹¹Halbuki Taberânî’nin (öl. 360/971)Ebû Ümâme’den rivâyet ettiği telkîn hadisinde bile bu soruların tamamı yer almamaktadır. Nitekim oradaki metin şu şekildedir:

⁹ Örnek olarak bk. Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali b. Mûsâ el-Horâsânî el-Beyhakî, *İsbâtü azâbi’l-kabri ve sülâli’l-melekeyn*, thk. Şeref Mahmûd el-Kudât (Amman: Dâru’l-Furkân, 1405), 1-136; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî, *et-Tezkira bi ahvâli’l-mevtâ ve umûri’l-Âhira*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrahim (Riyad: Mektebetü Dâri’l-Minhâc, 1425), 323-405; Ebû’l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed b. Receb b. el-Hasan el-Bağdâdî ed-Dımaşkî el-Hanbelî, *Ehvâlü’l-kubûr*, thk. Âtîf Sâbir Şahin (Mısır: Dâru’l-Ğadi’l-Cedîd, 1426/2005), 1-129; Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir es-Süyûtî, *Şerhu’s-sudûr bi şerhi hâli’l-mevtâ ve’l-kubûr*, thk. Abdülmecîd Ta’me el-Halebî (Beyrut Dâru’l-Ma’rife, 1417/1996), 111-187.

¹⁰ Örnek olarak bk. Mustafa Akçay, “Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı”, *Ekev Akademi Dergisi*, 9/23 (Bahar 2005), 85-102; Ekrem Uysal, “Ehl-i Sünnet ve Mu’tezile’ye Göre Kabir Azabı”, *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 1/2 (2017), 68-79; Mehmet Ödemiş, “Tartışmalı Bir Akîde Problemi Olarak Kabir Azabı”, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017), 503-567; Saffet Sancaklı, “Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir Azabının Hadislerdeki Dayanağı”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (Bahar 2018), 21-46; Avnullah Enes Ateş, “Kur’an’da Kabir Hayatı”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Bahar 2020), 17-35; Abdullah Özçalışır, “Kabir azabı var mıdır?”, *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (Haziran 2020), 103-130; Mehmet Kubat, “Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı”, *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (Güz 2020), 9-32; Veysel Özdemir, “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnâdları Üzerine Bir İnceleme”, *Ekev Akademi Dergisi*, 18/59 (Bahar 2014), 265-330; a.mlf., “Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2014), 55-123; Murat Kaya, “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”, *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*, 25/25 (2016), 159-204.

¹¹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, sad. Ali Fikri Yavuz (İstanbul: Nesa A. Ş., ts.), 262-263.

أَذُكَّرُ مَا خَرَجْتَ عَلَيْهِ مِنَ الدُّنْيَا شَهَادَةً أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ، وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ، وَأَنَّكَ رَضِيتَ بِاللَّهِ رَبًّا، وَبِالْإِسْلَامِ دِينًا وَبِمُحَمَّدٍ نَبِيًّا
وَبِالْقُرْآنِ إِمَامًا

“Dünyadan sahip olarak çıktığın inancı hatırla ki; o da şudur: Allah’tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına, kuşkusuz Muhammed’in (s.a.v.) onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık etmen ile rab olarak Allah’a (c.c.), din olarak İslâm’a, peygamber olarak Muhammed’e (s.a.v.) ve imam olarak Kur’an’a razı olmandır.”¹²

Görüldüğü gibi mezkûr soruların hepsi bu rivâyette¹³ yer almamaktadır. Ayrıca yeri gelmişken şunu da ifade etmek gerekir ki; kabir azabı ve sorgusu gibi farklı yönleriyle berzah âlemi, kelamcılar tarafından da itikâdi bir mesele olarak ele alınmıştır.¹⁴ Onlar bu hususları, eserlerinin daha çok *Sem’iyyât* başlığı altında, hadisler üzerinden konu edinmişlerdir. Ancak teorik olarak mütevâtir hadislerin dışındaki âhâd rivâyetlerin itikâdî meselelerde delil olamayacağını her seferinde dile getirmelerine rağmen pratikte bunu böyle uygulamaya muvaffak olamamışlardır. Nitekim mezkûr başlık altında zikrettikleri hadisler başta olmak üzere farklı inanç konularında delil olarak gösterdikleri rivayetlerin çoğunun manevî mütevatir bile olmadığını, hatta bir kısmının zayıf veya mevzû olduğunu söylemek mümkündür.¹⁵

Bu tutarsızlığın ve çelişkinin giderilmesi için kanaatimizce ya konulan teoriye pratikte uygun davranılması ya da haberlerin itikâdî konulara delil teşkil edebilmesindeki nazariyenin tekrar gözden geçirilmesi gerekmektedir. Hâlihazırda şöyle bir öneri ileri sürmek mümkündür; özellikle hanefî fakihlerin farz- vacip ayırımında esas aldıkları delilin kat’î-zannî olarak ikiye taksiminin benzerini itikâdî konularda da uygulayabilirler. Buna göre lafzî veya manevî mütevatir hadislerle sabit olan bir haberin farz gibi inkârı küfür olan, inanılması zorunlu meselelerden olacağını; mütevatir olmayıp âhâd olduğu halde sahîh olan başka rivayetlerle sâbit olan bir haberin ise vacip gibi inkârı küfür olmayan, ancak inanılması yine zorunlu olan hususlardan olacağını söylemek bir çözüm olabilir.

Araştırmanın konusuna dönecek olursak aşağıda kabir sorgusunun var olup olmadığı, şayet varsa kabir sorularının mahiyetinin ne olacağı, sadece itikâdî konuları mı kapsayacağı, yoksa amelî konuları da içerip içermediği gibi hususlar ilgili rivâyetler üzerinden ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Öncelikle yapılan araştırmalar sonucunda kabir sorgusu ve sorularıyla ilgili yirmiden fazla sahâbînin rivâyeti olduğu tespit edilmiştir. Bazılarından bu konuda bir rivâyet nakledilirken diğerlerinden daha çok rivâyet vârid olmuştur. Ayrıca bu rivâyetlerden bazıları sadece kabir sorgusunun varlığına delil teşkil ederken diğer bir kısmı kabir sorularının neler olacağını da ifade etmektedir. Aşağıda bunlar

¹² Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî eş-Şâmî et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994), 8/249; a.mlf., *ed-Duâ*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413), 364.

¹³ Rivayetin sıhhatiyle ilgili değerlendirme ileride yapılacaktır.

¹⁴ Örnek olarak bk. es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003), 8/345-348.

¹⁵ Onların bu tutumunu ortaya koyan örnek bir çalışma için bk. Rıdvan Kalaç – Hayrullah Engin, “Kelâm Eserlerinde Hadis Kullanımı: -el-Cürçânî'nin *Şerhu'l-Mevâkıf*'i Örneği”, *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 11 (Aralık 2020), 403-428.

sahâbîlerin vefat sırasına göre kronolojik olarak ele alınıp sıhhat ve benzeri açılardan incelenecektir.

1. Muâz b. Cebel (öl. 17/638) Rivâyeti

Bezzâr'ın (öl. 292/905), Seleme b. Şebîb > Bistâm b. Hâlid el-Harrânî > Nasr b. Abdullah Ebü'l-Feth > Sevr b. Yezîd > Hâlid b. Ma'dân kanalıyla, hayatında Kur'an'ı çokça okuyan insanların öldükten sonra nelerle karşılaşacağına dair Muâz'dan naklettiği uzun bir rivâyette şöyle bir ifade geçmektedir: "...Bu (Kur'an ehli) kişi kabrine konulduğunda üzerine toprak örtülüp dostları yanından ayrıldıkları zaman Münker ve Nekîr ona gelirler ve onu kabrinde oturturlar. Ardından Kur'an gelip onunla melekler arasına girer. Ona 'Kenara çekil! Onu sorgulayalım.' derler. O, 'Hayır! Kâbe'nin rabbine yemin olsun ki; kuşkusuz bu kişi benim arkadaşım ve dostumdur. Onu hiçbir halde yüzüstü bırakmam. Eğer bir şeyle emrolunmuş iseniz emrolduğunuz şeyi yapın. Ancak beni yerimde bırakın. Zira cennete götürülünceye kadar ben ondan ayrılmam.' der. Sonra da arkadaşına bakar ve 'Ben, gizli açık okuduğun ve (yaşayarak) ihyâ ettiğin Kur'an'ım. Ben senin sevgilimim. Ben kimi seversem Allah da (c.c.) onu sever. Münker ve Nekîr'in sorgusundan sonra senin için hiçbir keder ve üzüntü yoktur.' der. Ardından Münker ve Nekîr onu sorguya çekip (göğe) yükselirler..."¹⁶ Bu rivâyetten sadece kabirde bir sorgu olacağı anlaşılmaktadır. Ancak soruların mahiyetine dair bir bilgi verilmemiştir. Daha önce de ifade edildiği gibi bazı rivâyetler yalnızca kabirde bir sorgu olacağına delalet etmektedir.

Yapılan araştırmalar sonucunda senedde yer alan râvilerden Seleme b. Şebîb sadûk;¹⁷ Bistâm b. Hâlid el-Harrânî ve Nasr b. Abdullah Ebü'l-Feth mechûl;¹⁸ Sevr b. Yezîd kaderî olmakla beraber sika;¹⁹ Hâlid b. Ma'dân ise tâbiî sikadır.²⁰ Ancak Muâz'dan rivayette bulunmamıştır.²¹

Bezzâr da, rivâyeti naklettikten sonra sened değerlendirmesinde şunları dile getirmiştir: "Hadisin bu lafızla Hz. Peygamber'den (s.a.v.) sadece bu tarikle rivâyet edildiğini biliyoruz. Senedde geçen Hâlid b. Ma'dân, Muâz'dan işitmemiştir. Ancak başka bir tarik bilmediğimiz için bunu zikrettik."²² Ayrıca rivâyetle ilgili Heysemî (öl. 807/1405), "Senedinde mechûl kişiler vardır." demiştir.²³ Muhtemelen bu iki

¹⁶ Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık b. Hallâd b. Ubeydillah el-Bezzâr el-Atekî, *el-Müsned: el-Bahru'z-zehhâr*, thk. Mahfûzurrahmân Zeynüllah (Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1988-2009), 7/97.

¹⁷ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952), 4/164.

¹⁸ Tabakât ve ricâl kitaplarında her ikisinin de biyografisine ulaşılammıştır.

¹⁹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Büstî, *es-Sikât* (Haydarabâd: Dâiretü'l-Ma'ârifil-Osmâniyye, 1393/1973), 6/129.

²⁰ Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî el-Kûfî, *Ma'rifetü's-sikât*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1405/1985), 1/331.

²¹ Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdurrahmân b. Yusuf el-Kelbî el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400/1980), 8/167.

²² Bezzâr, *el-Müsned*, 7/97.

²³ Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman el-Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*, Hüsâmu'ddîn el-Kudüsî (Kahire: Mektebetü'l-Kudüsî, 1414/1994), 2/253.

durumdan yola çıkarak Süyûtî (öl. 911/1505) de rivâyet hakkında, “Bu garîb bir hadistir. İsnâdında cehâlet ve inkitâ’ bulunmaktadır.” ifadesini kullanmıştır.²⁴

İbn Hacer (öl. 852/1449) ise Bezzâr’ın sözünü naklettikten sonra şunu ifade etmiştir: “Münkatî’ olmasının yanında senesinde Nasr b. Abdullah adında tanımadığım biri vardır. Geriye kalan ricâli sikadır. Ayrıca Mervezî’nin (öl. 294/906) *Kiyâmü’l-leyl*’de Ubâde b. Sâmit’ten rivâyet ettiği hadisi buna şahit olarak buldum. Sadece bu mevkûf bir rivâyettir.”²⁵ Ancak Ukaylî (öl. 322/934), Ubâde b. Sâmit rivâyetinin batıl olduğunu dile getirmiştir.²⁶ İbnü’l-Cevzî (öl. 597/1201) de mevzû olduğunu söylemiştir.²⁷ Dolayısıyla mevkûf olması bir yana mevzû olduğu için Ubâde rivâyeti Muâz rivâyeti için şahit olamaz.

Sonuç olarak senesinde inkitâ’ ve mechûl râvi bulunmasının yanısıra iki sayfa civarındaki metninde de birçok garâbet olduğundan ötürü bu rivâyetin mevzû yahut en iyi ihtimalle itibar ve ihticâc edilemeyecek düzeyde aşırı zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla konuyla ilgili bir delil teşkil edemeyeceğini söylemek mümkündür.

2. Ömer b. el-Hattâb (öl. 23/644) Rivâyeti

İbn Ebû Dâvûd’un (öl. 316/929) Muhammed b. İsmail el-Ehmesî > Mufaddal b. Sâlih Ebû Cemîle > İsmail b. Ebû Hâlid > Ebû Şehr kanalıyla Hz. Ömer’den naklettikleri bir rivâyette o şöyle anlatmaktadır: “Rasûlullah (s.a.v.) bana, ‘Eni iki zirâ, boyu dört zirâ bir yerde olduğun ve Münker ile Nekîr’i gördüğün zaman sen nasıl olacaksın?’ buyurdu. Ben, ‘Yâ Resûlellah! Münker ve Nekîr nedir?’ dedim. O şöyle buyurdu: ‘Onlar sivri dişleriyle toprağı kazan, (uzunluğundan ötürü) saçlarını çığneyen kabrin iki büyük sınavıcılarıdır. Sesleri gürleyen gök gürültüsü gibidir. Gözleri yakalayan şimşek misalidir. Yanlarında Mina halkının bir araya gelip de kaldıramayacakları ağırlıkta bir balyoz vardır. Onlar için o (nu kaldırmak), benim şu bastonumdan daha kolaydır. Seni imtihan ederler. Eğer (cevap vermekten) aciz kalırsan yahut gevelersen sana onunla öyle bir vururlar ki; küle dönüşürsün.’ Ben, ‘Yâ Resûlellah! Ben şu halim üzere mi olacağım?’ dedim. O, evet, deyince ‘O zaman (umarım) ben onlara yeterim.’ dedim.”²⁸

²⁴ Süyûtî, *Şerhu’s-sudûr bi şerhi hâli’l-mevtâ ve’l-kubûr*, 132.

²⁵ Ebû’l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Netâicü’l-efkâr fi tafrîci ehâdîsi’l-Ezkâr*, thk. HamdîAbdülmeccid es-Selefi (Dımaşk: Dâru İbn Kesîr, 1429/2008), 2/21.

²⁶ Ebû Ca’fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Ukaylî el-Mekkî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, thk. Abdülmü’tî Emîn Kal’acî (Beyrut: Dâru’l-Mektebeti’l-İlmiyye, 1404/1984), 2/38.

²⁷ Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Mevzû’ât*, thk. Abdurrahmân Muhammed Osman (Medine: el-Mektebetü’s-Selefiyye, 1386-1968), 1/252.

²⁸ Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd Abdullah b. Süleymân b. el-Eş’as el-Ezdî es-Sicistânî, *el-Ba’s*, thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1407/1987), 18; Beyhakî, *el-İtikâd*, thk. Ahmed İsmâ el-Kâtib (Beyrut: Dâru’l-Âfâkî’l-Cedîde, 1401), 222; a.mlf., *İsbâtü azâbi’l-kabr*, 82.

Senedde yer alan râvilerden Muhammed b. İsmail el-Ehmesî sika;²⁹ Mufaddal b. Sâlih Ebû Cemîle hadisi münker;³⁰ İsmail b. Ebû Hâlid sika; Ebû Şehr ise mechûl bir râvidir.³¹ Beyhakî (öl. 458/1066), aynı rivayeti başka bir senedle naklettikten sonra “Bu isnadla garîbtir. Müfaddal, bununla teferrüd etmiştir. Ancak bir tarîkle İbn Abbâs’tan diğer bir sahîh tarîkle de Atâ b. Yesâr’dan bize bu hadis, sonundaki balyozla ilgili cümleler olmaksızın mürsel olarak rivâyet edilmiştir.” demiştir.³² İbn Hacer de Atâ b. Yesâr rivâyetiyle³³ ilgili, “Mürsel olmakla beraber ricâli sikadır.” şeklinde değerlendirme yapmıştır.³⁴ Dolayısıyla hadis bu isnadıyla zayıftır.

Bununla birlikte rivâyeti destekleyen benzer rivâyetler bulunmaktadır. Nitekim Ahmed b. Hanbel’in, Hasan > İbn Lehî’a > Huyey b. Abdullah > Ebû Abdirrahmân kanalıyla; İbn Hibbân’ın da Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ > Ahmed b. İsâ el-Mısırî > İbn Vehb > Huyey b. Abdullah el-Me’âfirî > Ebû Abdirrahmân el-Hubüllî kanalıyla kaydettiği bir rivâyette Abdullah b. Amr b. el-Âs şöyle anlatmaktadır: “Rasûlullah (s.a.v.) kabrin iki büyük sınavıcısından bahsedince Ömer b. el-Hattâb, ‘Yâ Resûlullah! Akıllarımız bize geri verilecek mi?’ diye sorunca, ‘Evet, bugün olduğunuz şekilde!’ buyurdu. Bunun üzerine o, ‘Ağzına taş atılası!’ dedi.”³⁵

Görüldüğü gibi Ahmed b. Hanbel’in senediyle İbn Hibbân’ın senedindeki son iki râvi aynıdır. Bunlardan Ebû Abdirrahmân sika olmakla beraber³⁶ Huyey b. Abdullah kavî olmayan bir râvidir.³⁷ Diğer râvilerden Ahmed b. Hanbel’in senedinde olan Hasan, sika;³⁸ İbn Lehî’a ise zayıftır.³⁹ İbn Hibbân’ın senedindeki Ahmed b. Ali b. el-Müsennâ⁴⁰ ile Ahmed b. İsâ el-Mısırî de⁴¹ sikadır.

Sonuç olarak rivâyetin bu metniyle hasen li gayrihi olduğunu söylemek mümkündür. Ayrıca soruların mahiyetine değinmeksizin sadece kabir sorgusunun varlığına delalet eden rivâyet grubundan olduğu anlaşılmaktadır. Ancak meleklerin çok farklı bir şekilde tavsîf edildiği, Hz. Ömer’in bizzat kendisinden nakledildiği bazı

²⁹ Ebû Abdillah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehbî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-alâm*, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1413/1993), 19/275.

³⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fi nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1382/1963), 4/167.

³¹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4/537.

³² Beyhakî, *el-İtikâd*, 222.

³³ Bu rivayet için bk. Ebû Muhammed el-Hâris b. Muahmmmed b. Dâhir İbn Ebî Üsâme el-Hasîb et-Temîmî el-Bağdâdî, *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*, thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî (Medine: Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sireti'n-Nebeviyye, 1413/1992), 1/379.

³⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânidi's-semâniye*, thk. Sa'd b. Nâsir b. Abdülazîz eş-Şeserî (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1419), 18/471.

³⁵ İbn Hibbân, *Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1414/1993), 7/384; Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 2/172. Ayrıca bk. Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdillah el-Âcurrî el-Bağdâdî, *eş-Şerî'a*, thk. Abdullah b. Ömer b. Süleymân ed-Dümeycî (Riyad: Dâru'l-Vatan, 1420/1999), 3/1292; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 14/81.

³⁶ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/66.

³⁷ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 35.

³⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 3/38.

³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/490.

⁴⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/55; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnâvut (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 14/179.

⁴¹ Zehebî, *el-Kâşiffi ma'rifeti men lehü rivayetün fi'l-kütübi's-sitte*, thk. Muhammed Avvâme – Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb (Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1413/1992), 1/200.

kaynaklarda yer alan ve melekleri farklı şekilde tavsif eden ilk metin ise kanaatimizce doğru değildir. Zira hem sened açısından hem de metin açısından problemlidir.

Ayrıca Abdülvâhid el-Makdisî'nin (öl. 486/1093) naklettiğine göre Hz. Ömer, "Yâ Resûlellah! O zaman ben onlara yeterim." dedikten sonra Hz. Peygamber (s.a.v.) onu şöyle müjdelemiştir: "Beni hak ile peygamber olarak gönderene yemin olsun ki; Cibrîl bana şunu haber vermiştir: 'Kuşkusuz onlar gelip seni sorgulayacaklardır. Sen onlara, 'Allah (c.c.) benim rabbimdir. Ya sizin rabbiniz kimdir? Muhammed (s.a.v.) benim peygamberimdir. Ya sizin peygamberiniz kimdir?' diye karşılık vereceksin. Bunun üzerine onlar taaccüp ederek, 'Bilmiyoruz, biz mi sana gönderildik, yoksa sen mi bize gönderildin?' diyeceklerdir."⁴² Muhibbüddîn et-Taberî de (öl. 694/1295) sıhatini hiç sorgulamadan olduğu gibi bu rivâyeti Abdülvâhid el-Makdisî'den nakletmiştir.⁴³

Kurtubî (öl. 671/1278) ve İbn Raslân (öl. 844/1440) da senedsiz bir şekilde buna benzer bir rivâyet kaydetmişlerdir. Ancak onların naklettiği metne göre yukarıdaki ilave Hz. Peygamber'in (s.a.v.) verdiği bir müjde olmayıp onun sözünün devamıdır. Buna göre o şöyle demiştir: "O zaman ben onlara yeterim. Vallahi! Şayet bana sorarlarsa ben de onlara sorarım ve onlara, 'Benim rabbim Allah'tır (c.c.). Ya sizin rabbiniz kimdir?' derim."⁴⁴ Görüldüğü gibi bu ilaveleri yapan kişilerin hiçbiri bunlara dair bir sened zikretmemişlerdir. Dolayısıyla tenkid edilebilecek bir senedi dahi bulunmayan bu eklerinde sahih olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. Neticede sadece kabirde bir sorgulamanın olacağını ifade eden Abdullah b. Amr b. el-Âs'dan nakledilen metnin doğru olduğunu ifade etmek mümkündür.

3. Abdullah b. Mes'ûd (öl. 32/652-53) Rivâyeti

Taberânî'nin, Ömer b. Hafes es-Sedûsî > Âsım b. Ali > el-Mes'ûdî > Abdullah b. Mühârik b. Süleym > Mühârik b. Süleym kanalıyla mevkûf olarak naklettiği bir rivâyette İbn Mes'ûd şöyle demektedir: "Size bir hadis aktardığımız zaman Allah'ın (c.c.) kitabından bunu tasdik eden bir âyeti de sizlere getiririz. Muhakkak mümin öldüğü zaman kabrinde oturtulur ve ona, 'Rabbim kimdir, dinin nedir ve peygamberin kimdir?' denilir. O, 'Rabbim Allah'tır (c.c.), dinim İslâm'dır, peygamberim Muhammed'dir.' Der. Ardından kabri genişletilir. (Sonra o, 'Allah (c.c.) iman edenleri sâbit olan sözle sâbit kılar.'⁴⁵ Âyetini okudu.) Kuşkusuz kâfir de kabre girdirildiği zaman orada oturtulur ve ona da, 'Rabbim kimdir, dinin nedir ve peygamberin kimdir?' denilir. O, 'Bilmiyorum!' der. Bunun üzerine kabri daraltılır ve orada azaba

⁴² Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Makdisî el-Hanbelî, *et-Tabsıra fî usûliddîn*, thk. Yusuf b. Abdullah b. Muhammed es-Sam'ânî (Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1434/2013), 172-173.

⁴³ Ebü'l-Abbâs Muhibbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed et-Taberî, *er-Riyâdu'n-nadira fî menâkibi'l-aşere* (Beyrut: Dâru'l-Kütüb'l-İlmiyye, ts.), 2/346.

⁴⁴ Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî el-Kurtubî, *et-Tezkira bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhira*, thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrahim (Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1425), 369; Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Raslân el-Makdisî er-Ramlî eş-Şâfiî, *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*, thk. Hâlid er-Ribât (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1437/2016), 18/358.

⁴⁵ İbrahim 14/27.

uğrattılır. (Sonra o, 'Her kim benim zikrimden yüz çevirirse muhakkak onun için dar/sıkıntılı bir yaşam vardır.'⁴⁶ Âyetini okudu.)⁴⁷

Rivâyetin senedinde yer alan râvilerden Ömer b. Hafs es-Sedûsî, sika;⁴⁸ Âsım b. Ali, sadûk;⁴⁹ el-Mes'ûdî,⁵⁰ Abdullah b. Mühârik b. Süleym⁵¹ ve Mühârik b. Süleym⁵² ise sikadır. Son râvinin sahâbeden olduğu da bazı kaynaklarda yer almaktadır.⁵³ Dolayısıyla rivâyetin sened açısından sahih yahut ikinci râvinin sadûk oluşundan ötürü en azından Heysemî'nin de dediği gibi⁵⁴ hasen olduğunu söylemek mümkündür. Metin yönünden ise herhangi bir problem içermediği ve kabirde üç temel sorunun sorulacağını belirttiği görülmektedir.

İbn Ebû Şeybe'nin (öl. 235/849), Ali b. Ali > Zâide > Âsım > Zirr kanalıyla kaydettiği metinde soru formatı biraz farklıdır. Buna göre İbn Mes'ûd şöyle anlatmaktadır: "Kişi kabre girdirildiği zaman şayet saadet ehlinden ise Allah (c.c.) onu sâbit olan sözle sâbit kılar. Ona, 'Sen nesin? diye sorulur. O, 'Ben diri ve ölü olarak Allah'ın (c.c.) kuluyum. Kuşkusuz Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve peygamberi olduğuna şahadet ederim.' Der. Ona, 'Öyle oldun.' Denilir...Başkasına da (üç kere), 'Sen nesin?' denilir. O, 'Bilmiyorum.' Der. Bunun üzerine ona (üç kere), 'Bilmedin/bilmeyesin.'" denilir...⁵⁵

Rivâyetin senedini oluşturan Ali b. Ali,⁵⁶ Zâide,⁵⁷ Âsım⁵⁸ ve Zirr⁵⁹ sika râvilerdir. Dolayısıyla senedi itibarıyla sahih olduğu söylenebilir. Metin açısından görüldüğü gibi bu formatta geride zikredilen sorulardan ikisi sarâhaten, diğeri de zımnen tek bir soruda özetlenmiştir. Sıhhatine engel bir durum içermemektedir.

4. Ebü'd-Derdâ (öl. 32/652) Rivâyeti

İbn Ebû Şeybe'nin, Gunder > Şu'be > Ya'lâ b. Atâ > Temîm > Gaylân b. Seleme senediyle naklettiğine göre Ebü'd-Derdâ kendisinden nasihat isteyen birine şunları da söylemiştir: "...Sonra sana (ten renkleri) siyah, (gözleri) mavi, (saçları) kıvrıkcık, adları Münker ve Nekîr olan iki melek gelip seni oturttuklarında ve sana, 'Sen nesin yahut ne üzere idin, sonra bu kişi (peygamber) hakkında ne dersin? diye sorduklarında şayet, 'Vallahi! Bilmiyorum, insanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onu söyledim.' Dersen vallahi sen ne bilmiş olursun ne kurtulursun ne de doğru

⁴⁶ Tâhâ 20/124.

⁴⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 9/233. Ayrıca bk. Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 29; Âcurrî, *eş-Şeri'a*, 3/1293.

⁴⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/447; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 22/214.

⁴⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/348; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 16/211.

⁵⁰ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdadî, *Târîhu İbn Maîn*, thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn, ts.), 185; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/481.

⁵¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/179; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/54.

⁵² İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/444.

⁵³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/316.

⁵⁴ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/54.

⁵⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim İbn Ebî Şeybe el-Absî, *el-Musannef*, thk. Kemal Yusuf el-Hût (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1409), 3/52. Ayrıca bk. Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 132.

⁵⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/196; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/73.

⁵⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/277.

⁵⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/476.

⁵⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/623; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/269.

cevaba ulaştırılmış olursun. Ancak sen, ‘Muhammed (s.a.v.) Allah’ın (c.c.) elçisidir. Üzerine kitabını indirdi. Ben ona ve getirdiğine icabet ettim.’ Dersen o zaman vallahi sen kurtulmuş ve doğru cevaba ulaştırılmış olursun. Gördüğün sertlik ve korkuya rağmen buna ancak Allah’ın (c.c.) sâbit kılmasıyla güç yetirebilirsin.”⁶⁰

Rivâyetin senedini oluşturan Gunder,⁶¹ Şu’be, Ya’lâ b. Atâ,⁶² Temîm⁶³ ve Gaylân b. Seleme⁶⁴ sika râvilerdir. Dolayısıyla rivâyetin sened yönünden sahih olduğunu söylemek mümkündür. Ancak metnine bakıldığında sorular açısından bir problem olmamakla beraber meleklerin tavsîfini içeren cümlelerde bir garabet olduğunu söylemek mümkündür. Zira nurânî varlıklar olan meleklerin en azından müminler için ürkütücü mezkûr niteliklerle zikredilmesi çok doğru olmasa gerektir.

5. Ubâde b. Sâmit (öl. 34/654) Rivâyeti

Kur’an’ı çokça okuyan insanların öldükten sonra kabirde nelerle karşılaşacağına dair Muâz b. Cebel’den nakledilen rivâyetin benzerini Ukaylî, Muhammed b. İsmail es-Sâîğ > Abdullah b. Yezîd el-Mukrî > İbrahim b. Muhammed > Amr b. Merzûk > Dâvûd Ebû Bahr et-Tufâvî > Müslim b. Ebû Müslim > Müverrik el-İclî > Ubeyd b. Umeyr el-Leysî kanalıyla Ubâde b. es-Sâmit’ten rivâyet ettikten sonra batıl olduğunu söylemiştir.⁶⁵ Öncelikle geride de dile getirildiği gibi bu rivâyet metni itibarıyla birçok garabet içerdiği için problemlidir. Nitekim Şevkânî (öl. 1250/1834) de rivâyetle ilgili, “Metninde şiddetli nekâret ve bakan kişinin mevzû olduğunu anlayacağı lafızlar vardır.” demiştir.⁶⁶

Sened açısından ise Muhammed b. İsmail es-Sâîğ, sika;⁶⁷ Abdullah b. Yezîd el-Mukrî, sadûk;⁶⁸ İbrahim b. Muhammed, sika;⁶⁹ Amr b. Merzûk, sika;⁷⁰ Dâvûd Ebû Bahr et-Tufâvî, “hiçbir şey değil” diye nitelenen;⁷¹ Müslim b. Ebû Müslim,⁷² Müverrik el-İclî⁷³ ve Ubeyd b. Umeyr el-Leysî⁷⁴ ise sika bir râvidir. Özellikle Dâvûd Ebû Bahr et-Tufâvî’den ötürü rivâyetin sened itibarıyla de problemlidir. Dolayısıyla sahih olmadığını söylemek mümkündür.

⁶⁰ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/53; 7/113. Ayrıca bk. Âcurrî, *eş-Şeri’a*, 3/1290; Beyhakî, *İsbâtü azâbi’l-kabr*, 133; Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Türkî el-Mervezî, *ez-Zühd ve’r-rekâik*, thk. Habîbürrahmân el-A’zamî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 477. Abdürrezzâk da Ebû’l-Derdâ’dan rivâyeti nakletmiştir. Ancak onun metninde sorular yer almamaktadır. bk. Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi’ es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîbürrahmân el-Azamî (Beyrut: el-Mektebü’l-İslâmî, 1403),3/583.

⁶¹ Sika bir râvî olduğuna dair bk. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr* (Haydarabad: Dâiretü’l-Ma’ârifî’l-Osmâniyye, ts.), 8/198.

⁶² Sika bir râvî olduğuna dair bk. Zehebî, *el-Kâşif*, 2/398.

⁶³ Sika bir râvî olduğuna dair bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 4/330.

⁶⁴ Sahâbeden olduğuna dair bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/187.

⁶⁵ Ukaylî, *ed-Du’afâü’l-kebîr*, 2/38.

⁶⁶ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî, *el-Fevâidü’l-mecmû’a fi’l-ehâdîsi’l-mevzû’a*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 305.

⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/133.

⁶⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/201.

⁶⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 21/112.

⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/227.

⁷¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 8/386; Zehebî, *Mîzânü’l-i’tidâl*, 2/7.

⁷² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/196.

⁷³ İclî, *Ma’rifetü’s-Sikât*, 2/303; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 7/264.

⁷⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/409.

6. Osman b. Affân (öl. 35/656) Rivâyeti

Ebû Dâvûd'un, tamamı sika râvilerden oluşan İbrahim b. Mûsâ er-Râzî >⁷⁵ Hişâm >⁷⁶ Abdullah b. Bahîr >⁷⁷ Hânî' >⁷⁸ senediyle rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Osman şöyle anlatmaktadır: "Hz. Peygamber (s.a.v.) ölünün defnini bitirdiğinde başucunda durur ve 'Kardeşiniz için istiğfâr edin ve onun için tesbît isteyin! Zira kuşkusuz o şu an sorgulanıyor.' Buyururdu."⁷⁹

Râvilerinin hepsi sika olduğu için Hâkim'inde dediği gibi⁸⁰ rivâyetin sahîh olduğunu söylemek mümkündür. Metin açısından bakıldığında rivâyetten sadece kabirde bir sorgunun olacağı anlaşılmaktadır. Ancak soruların mahiyetiyle ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi bu konuda vârid olan bazı rivâyetler böyledir.

7. Huzeyfe (öl. 36/656) Rivâyeti

Ölüm esnasında bedenden ayrılan ruhun durumuyla ilgili İbn Ebû'd-Dünyâ'nın (öl. 281/894), Süreyc b. Yunus > Abîde b. Humejd > Ammâr > Sâlim b. Ebû'l-Ca'd kanalıyla Huzeyfe'den mevkûf olarak rivâyet ettiği bir hadiste şöyle denilmektedir: "Ruh bir meleğin elindedir. Muhakkak cesed yıkanır. Ardından melek o kişiyle beraber kabre yürür. Üzerine toprak döküldükten sonra ruhunu ona girdirir. İşte bu kendisine hitap edildiği zamanda olur."⁸¹

Öncelikle sened tenkidi açısından bakıldığında râvilerden Süreyc b. Yunus, sadûk;⁸² Abîde b. Humejd, sâlihu'l-hadîs;⁸³ Ammâr⁸⁴ ve Sâlim b. Ebû'l-Ca'd⁸⁵ ise sikadır. Dolayısıyla rivâyetin ilk iki râviden ötürü sahîh değil hasen olduğunu söylemek mümkündür. Metin itibarıyla ise bu rivâyetten de kabirde bir sorgulama olacağı anlaşılmakla beraber soruların ne olacağına dair bir bilgi verilmemektedir.

8. Ebû Râfi' (öl. 40/660) Rivâyeti

Taberânî'nin, Ali b. el-Mübârek > İsmail b. Ebû Üveys > Abdülmelik b. İbrahim b. Cebr > Rebâh b. Sâlih b. Ubeydullah b. Ebû Râfi' > Babası > Dedesi vasıtasıyla naklettiği bir rivâyete göre Ebû Râfi', Hz. Peygamber'le (s.a.v.) birlikte yaşadığı bir hâdiseyi şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullah (s.a.v.) gece yarısı Bakî'de dua etmeye çıktı.

⁷⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/137; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/220.

⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/265.

⁷⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/15; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 14/323.

⁷⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/100.

⁷⁹ Ebû Dâvûd, "Cenâiz", 67; Ayrıca bk. İbnü's-Sünnî Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî, *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*, thk. Kevser el-Birnî (Cidde: Dâru'l-Kible, 537; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1424/2003), 4/93; Ebû Abdillâh el-Hâkim Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Neysâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1411/1990), 1/526; Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 47, 124.

⁸⁰ Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/526.

⁸¹ Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebi'd-Dünyâ el-Ümevî el-Kuraşî, *el-Menâmât*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1413/1993), 11.

⁸² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/305.

⁸³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/92.

⁸⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/390.

⁸⁵ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/382.

Beraberinde ben vardım. Allah'ın (c.c.) dilediği şeyle dua etti. Sonra geri dönerken bir kabrin yanından geçti ve üç kere 'of!' dedi. Ben, 'Yâ Resûlellah! Anam, babam sana feda olsun! seninle beraber benden başka kimse yok, benden mi rahatsız oldun?' dedim. O, 'Hayır, şu kabrin sahibinden ötürü of dedim. Zira benden kendisine soruldu da benim hakkımda şüpheye düştü.' Buyurdu."⁸⁶

Rivâyetin râvilerinden Ali b. el-Mübârek, sika;⁸⁷ İsmail b. Ebû Üveys, sadûk;⁸⁸ Abdülmelik b. İbrahim b. Cebr⁸⁹ ve Rebâh b. Sâlih b. Ubeydullah b. Ebû Râfi' ise mechûl⁹⁰ bir râvidir. Heysemî de rivâyetle ilgili, "Senedinde tanımadığım kişiler bulunmaktadır." Demıştır.⁹¹ Dolayısıyla senedindeki son iki râvinin mechul oluşundan ötürü rivâyetin zayıf olduğu anlaşılmaktadır. Metin itibarıyla ise sadece Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili bir sorgulamayı içerdiği görülmektedir.

9. Amr b. el-Âs (öl. 43/664) Rivâyeti

Müslim, İbn Mende (öl. 395/1005) ve Begavî'nin (öl. 516/1122) naklettiği bir rivâyete göre ölüm döşeğinde iken Amr b. el-Âs şöyle vasiyette bulunmuştur: "Öldüğüm zaman hiçbir matemci kadın ve ateş benimle birlikte olmasın! Beni defnettığınız zaman üzerime toprağı yavaşça dökün. Sonra bir devenin kesilip etinin dağıtılmasının süresi kadar kabrimin etrafında durun. Ta ki sizinle ünsiyet kurayım ve rabbimin elçilerine neyle cevap vereceğime bakayım!"⁹²

Müslim'in de rivâyet ettiği bu sahih hadis, yine soruların ne olduğu ifade edilmeksizin sadece kabir sorgusunun varlığına delalet eden rivâyet grubundandır. Ayrıca bu rivâyetten sahâbe arasında kabir sorgusunun var olduğuna dair inancın genel kabul gördüğü anlaşılmaktadır. Bu da sahâbe arasında bu konuda bir tür icmâ olduğunu göstermektedir. Nitekim yapılan araştırmalara göre bunu inkâr eden herhangi bir sahâbî tespit edilememiştir.

10. Ebû Katâde el-Ensârî (öl. 54/674) Rivâyeti

Taberânî'nin, Ahmed b. Muhammed b. Sadaka > Ahmed b. Ahmed b. Hakîm el-Evdî > Şüreyh b. Mesleme > İbrahim b. Yusuf > Yusuf b. İshak > Ebû İshâk > Âmir b. Sa'd el-Becelî kanalıyla kaydettiği bir rivâyete göre Ebû Katâde, "Allah (c.c.) iman edenleri dünya hayatında ve ahirette sâbit olan sözle sâbit kılar." Âyetiyle ilgili şunu söylemiştir: "Muhakkak mümin kabrinde oturtulduğu zaman ona, 'Rabbin kimdir?'

⁸⁶ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 1/322. Rivayetin biraz farklı metin formatı için bk. Bezzâr, *el-Müsned*, 9/320; Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 78.

⁸⁷ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/349.

⁸⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/280.

⁸⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/342.

⁹⁰ İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mizân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 3/441.

⁹¹ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/53.

⁹² Müslim, "İmân", 121; Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende el-Abdî, *el-İmân*, thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1406), 1/420; Ebû Muhammed Muhyî's-sünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ el-Begavî, *Şerhu's-sünne*, thk. Şuayb el-Arnaût – Züheyr eş-Şâviş (Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 1403/1983), 5/419.

denilir. O, 'Allah (c.c.) rabbimdir.' Der. Yine ona, 'Peygamberin kimdir?' denilir. O, 'Abdullah'ın oğlu Muhammed'dir.' Der. Bu şekilde bunu üç kere söyler."⁹³

Râvilerden, Ahmed b. Muhammed b. Sadaka⁹⁴ ile Ahmed b. Ahmed b. Hakîm el-Evdî⁹⁵ sika; Şüreyh b. Mesleme, sadûk;⁹⁶ İbrahim b. Yusuf, zayıf;⁹⁷ Yusuf b. İshak, hadisi yazılabilir bir râvî;⁹⁸ Ebû İshâk⁹⁹ ve Âmir b. Sa'd el-Becelî¹⁰⁰ ise sikadır. Ayrıca Taberânî, senedindeki râvilerden Şüreyh'in bu rivâyette teferrüd ettiğini dile getirmiştir.¹⁰¹ Dolayısıyla hem bundan dolayı hem de râvilerinden biri zayıf olduğu için rivâyetin zayıf olduğunu söylemek mümkündür. Metnine gelince diğer rivayetlerden farklı olarak bu rivayette, soruların üç kere tekrar edileceği ifade edilmektedir. Fakat sahîh rivayetlerde yer almadığı için bunun doğru olmadığını ifade etmek mümkündür.

11. Âişe (öl. 58/678) Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel'in, Yezîd b. Hârûn > İbn Ebü'z-Zi'b > Muhammed b. Amr b. Atâ > Zekvân senediyle rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Âişe başından geçen bir olayı şöyle anlatmaktadır: "Yahudi bir kadın yanıma gelip yiyecek istedi ve 'Beni yedirin, Allah (c.c.) sizi Deccâl'in ve kabrin fitnesinden korusun.' Dedi. Rasûlullah (s.a.v.) gelinceye kadar onu yanımda tuttum. Ardından, 'Yâ Resûlellah! Bu yahudi kadın ne diyor?' dedim. O, 'Ne diyor?' diye sorunca, 'Allah (c.c.) sizi Deccâl'in ve kabrin fitnesinden korusun, diyor.' Dedim. Bunun üzerine Rasûlullah (s.a.v.) ayağa kalktı. Ellerini uzatarak kaldırıp Deccâl'in ve kabrin fitnesinden Allah'a (c.c.) sığınmaya başladı. Sonra da şöyle buyurdu: "Deccâl'in fitnesine gelince her peygamber ümmetini ondan sakındırmıştır. Ben sizi hiçbir peygamberin ümmetini sakındırmadığı bir şekilde sakındıracağım. Kuşkusuz o şaşadır. Allah (c.c.) ise şaşı değildir. İki gözünün arasında kâfir yazılıdır. Onu her mümin okur. Kabrin fitnesi ise şudur: 'Benimle sınanacaksınız ve size benden sorulacaktır. Kişi sâlih olduğunda korkusuz rahat bir şekilde kabrinde oturtulur. Sonra ona, 'Nerede idin?' denilir. O, 'İslâm'da.' Der. 'İçinizde olan bu adam nedir?' denilir. O, 'Allah'ın (c.c.) peygamberi Muhammed'dir (s.a.v.). Bize Allah'ın (c.c.) apaçık âyetlerini getirdi. Biz de onu tasdik ettik.' Der.... Kişi kötü biri olduğunda ise kabrinde sıkıntılı ve korku içerisinde oturtulur. Ardından ona, 'Nerede idin?' denilir. O, 'Bilmiyorum.' Der. 'İçinizde olan bu adam nedir?' denilir. O, 'İnsanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dedikleri gibi dedim.' Der..."¹⁰²

⁹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, thk. Târik b. İvadillah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî (Kahire: Dâru'l-haremeyn, ts.), 2/90.

⁹⁴ Ebû'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Haneffî, *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-kütübî's-sitte*, thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Numân (San'a: Merkezû'n-Numân, 1432/2011), 2/42.

⁹⁵ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/199.

⁹⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4/335.

⁹⁷ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 13.

⁹⁸ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 9/217.

⁹⁹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 6/242.

¹⁰⁰ Zehebî, *el-Kâşif*, 1/522.

¹⁰¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 2/90.

¹⁰² Ebû Abdillah Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî, *el-Müsned*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992, 6/140. Ayrıca bk. Ebû Yakûb İshâk b. İbrahim b. Muhalled b. İbrahim İbn Râhûye el-Hanzalî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Abdülgafûr b. Abdülhak el-Belûşî (Medine: Mektebetü'l-İmân,

Öncelikle rivâyetin senedindeki râvilerden Yezîd b. Hârûn, sika ve sebt;¹⁰³ İbn Ebû'z-Zi'b,¹⁰⁴ Muhammed b. Amr b. Atâ¹⁰⁵ ve Zekvân¹⁰⁶ ise sika olarak nitelendirilmiştir. Dolayısıyla rivâyetin sahih olduğunu ifade etmek mümkündür. Nitekim Şuayb el-Arnaût da, hadisin isnadının Buhârî ve Müslim'in şartı üzere sahih olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷ Uzunca olan metnine konumuz açısından bakıldığında ise kabir sorularından ikisini içerdiği görülmektedir. Bunlar, Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili olan ile din sorusudur.

12. Ebû Hüreyre (öl. 58/678) Rivâyetleri

Tirmizî'nin, Ebû Seleme Yahyâ b. Halef > Bîşr b. el-Müfaddal > Abdurrahmân b. İshâk > Saîd b. Ebû Saîd el-Makburî kanalıyla Ebû Hüreyre'den rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Ölü kabre konulduğu zaman ona (ten renkleri) siyah, (gözleri) mavi iki melek gelir. Birine Munker, diğerine Nekîr denilir. Ona, 'Bu adam hakkında ne diyordun?' derler. O, dünyada olduğu gibi 'O, Allah'ın (c.c.) kulu ve elçisidir. Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim.' der. Onlar, 'Biz senin böyle diyeceğini biliyorduk.' derler... Eğer Münafık biri ise, 'İnsanların (bir şey) söylediğini işittim. Ben de aynıını söyledim. Bilmiyorum.' der. Onlar, 'Biz senin böyle diyeceğini biliyorduk.' derler..."¹⁰⁸

Tirmizî'nin, hasen-garîb olduğunu söylediği bu rivâyetin senedini oluşturan râvilerden Ebû Seleme Yahyâ b. Halef,¹⁰⁹ Bîşr b. el-Müfaddal¹¹⁰ ve Abdurrahmân b. İshâk¹¹¹ sikadır. Saîd b. Ebû Saîd el-Makburî ise Ebû Zür'a'ya göre sika; Ebû Hâtim'e göre ise sadûkdur.¹¹² Dolayısıyla sened açısından rivâyetin en azından hasen olduğunu söylemek mümkündür. Ancak metnine bakıldığında sorular açısından bir problem içermese de Ebû'd-Derdâ rivâyetinde olduğu gibi melekler bu rivâyette de tuhaf bir şekilde nitelendirilmiştir.

Taberânî'nin, Ubeydullah b. Muhammed b. Abdürrahîm > Amr b. Hâlid el-Harrânî > İbn Lehî'a > Mûsâ b. Cübeyr el-Hazzâ > Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf ve Muhammed b. Abdurrahmân b. Sevbân senediyle rivâyet ettiği bir hadiste de Ebû Hüreyre şöyle anlatmaktadır: "Hz. Peygamber'le (s.a.v.) beraber bir cenazeye katıldık. Defin bitip insanlar dağılmaya başlayınca şöyle buyurdu: 'Şüphesiz o, şu an sizin ayak

1412/1991), 594; Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Hallâl el-Bağdâdî el-Hanbelî, *es-Sünne*, thk. Atıyye ez-Zehrânî (Riyad: Dâru'r-Râye, 1410/1989), 4/67; İbn Mende, *el-İmân*, 2/967.

¹⁰³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/454; İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/368.

¹⁰⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/600; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/630.

¹⁰⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/464; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/368.

¹⁰⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/451; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/517.

¹⁰⁷ bk. Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/140.

¹⁰⁸ Ebû İshâ Muhammed b. İshâ b. Sevra et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), "Cenâiz", 70. Ayrıca bk. Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Muhalled İbn Ebî Âsım eş-Şeybânî, *es-Sünne*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1400), 2/416; İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/386.

¹⁰⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/546; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/268.

¹¹⁰ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/247; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/366.

¹¹¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5/212; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/86.

¹¹² İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/399; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/57.

seslerinizi işitiyor. Ona, gözleri bakır tencereleri gibi, dişleri ineklerin tırnakları gibi, sesleri de gök gürültüsü gibi olan Münker ve Nekîr geldi. Onu oturturlar ve ona, neye ibadet ediyor olduğunu ve peygamberinin kim olduğunu sorarlar. Eğer Allah'a (c.c.) ibadet edenlerden biri ise, 'Allah'a (c.c.) ibadet ediyordum. Peygamber Muhammed (s.a.v.) apaçık âyetlerle geldi. Biz de (ona) iman ve ittiba ettik.' diye cevap verir... Ona, 'Yakîn üzere yaşadın, onun üzere öldün ve onun üzere diriltileceksin.' denilir... Şayet şüphe ehlinden ise, 'Bilmiyorum, insanların bir şey dediğini işittim. Ben de onu dedim.' diye cevap verir. Ona da, 'Şüphe üzere yaşadın, onun üzere öldün ve onun üzere diriltileceksin.' denilir..."¹¹³

Öncelikle sened açısından bakıldığında, Ubeydullah b. Muhammed b. Abdürrahîm, hadisi sâlih;¹¹⁴ Amr b. Hâlid el-Harrânî, sadûk;¹¹⁵ İbn Lehî'a, zayıf;¹¹⁶ Mûsâ b. Cübeyr el-Hazzâ, ¹¹⁷ Ebû Ümâme b. Sehl b. Huneyf¹¹⁸ ve Muhammed b. Abdurrahmân b. Sevbân¹¹⁹ ise sika bir râvidir. Görüldüğü gibi senedde sika olmayan ve zayıf râviler vardır. Üstelik Taberânî, İbn Lehî'a'nın bu rivâyetle teferrüd ettiğini söylemiştir.¹²⁰ Ayrıca metninde meleklerin vasıflarıyla ilgili ciddi garabet söz konusudur. Sonuçta rivâyetin hem sened hem de metin yönünden problemli olduğu için aşırı zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

İbn Hibbân'ın, el-Hasan b. Süfyân > Abdülvâhid b. Gıyâs > Mu'temir b. Süleymân > Muhammed b. Amr > Ebû Seleme kanalıyla yine Ebû Hüreyre'den rivâyet ettikleri başka bir hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Kuşkusuz ölü kabrine konulduğu zaman başucundan ayrıldıkları zamanda insanların ayak seslerini işitir. Eğer mümin ise namaz başucunda, oruç sağında, zekât solunda, sadaka, sılay-ı rahim ve insanlara iyilik gibi hayır işleri de ayaklarının ucunda olur. Ona baş tarafından gelinir. Namaz, benim tarafımdan giriş yok, der. Sağ tarafından gelinir. Oruç, benim tarafımdan giriş yok, der. Sol tarafından gelinir. Zekât, benim tarafımdan giriş yok, der. Ayakları tarafından gelinir. Hayır işeri, benim tarafımdan giriş yok, der. Ona otur, denilir. O da oturur. Batmaya yakın bir şekliyle güneş ona temsil ettirilir (loş bir ışıkla aydınlatılır, zamanın akşama yakın olduğunu zanneder) ve ona, 'İçinizde bulunan bu adam hakkında ne dersin, neyle şahitlik yaparsın?' denilir. O, 'Beni bırakında (vakit çıkmadan) namazımı kılalım.' der. Onlar, 'Muhakkak bunu yapacaksın. Ancak önce sana sorduğumuz şeyi bize haber ver. İçinizde bulunan bu adam hakkında ne dersin, neyle şahitlik yaparsın?' derler. O, 'Şehadet ederim ki; Muhammed (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) elçisidir. Allah (c.c.) tarafından hak ile geldi.' diye cevap verir. Ona, 'Bunun üzere yaşadın, bunun üzere öldün ve inşallah bunun üzere diriltileceksin' denilir... Kâfire ise başının tarafından gelinir. Hiçbir şey bulunmaz. Sağ tarafından gelinir. Hiçbir şey bulunmaz. Sol tarafından gelinir. Hiçbir şey bulunmaz. Ayaklarının tarafından gelinir. Hiçbir şey bulunmaz. Ona, otur, denilir. Oda korka korka oturur. Ona, 'İçinizde bulunan bu adam hakkında ne dersin, neyle şahitlik

¹¹³ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 5/44.

¹¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 22/202; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/152.

¹¹⁵ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/230; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 16/301.

¹¹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/490.

¹¹⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/451; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/42.

¹¹⁸ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/439; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/344.

¹¹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/369; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/468.

¹²⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 5/44.

yaparsın?’ derler. O, ‘Hangi adam?’ diye sorar. İçinizde olan adam, diye cevap verilir. Ancak ona, Muhammed (s.a.v.) denilinceye kadar kim olduğunu çıkaramaz. Ardından, ‘Bilmiyorum, insanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dediği gibi dedim.’ diye karşılık verir. Bunun üzerine ona da ‘Bunun üzere yaşadın, bunun üzere öldün ve inşallah bunun üzere diriltileceksin’ denilir...”¹²¹

Rivâyetin senedindeki râvilerden el-Hasan b. Süfyân Abdülvâhid b. Gıyâs, sadûk;¹²² Mu’temir b. Süleymân, sika;¹²³ Muhammed b. Amr, sâlihu’l-hadîs ya da sika;¹²⁴ Ebû Seleme de¹²⁵ sika bir râvidir. Dolayısıyla sened itibarıyla Muhakkik Şuayb el-Arnaût’un da dediği gibi rivâyetin hasen olduğunu söylemek mümkündür. Metnine bakıldığında diğer hadislerden farklı olarak kişinin salih amellerinin kendisine kabirde yoldaş olacağı ifade edilmektedir. Soru olarak ise sadece Hz. Peygamber’le (s.a.v.) ilgili olan yer almaktadır.

Son olarak İbn Mâce’nin, Ebû Bekir b. Ebû Şeybe > Şebâbe > İbn Ebû’z-Zi’b > Muhammed b. Amr b. Atâ > Saîd b. Yesâr senediyle yine Ebû Hüreyre’den naklettiği bir rivâyete göre de Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Kuşkusuz ölü kabre gider. Sâlih insan kabrinde korkusuz rahat bir şekilde oturtulur. Sonra ona, ‘Nerede idin?’ denilir. O, ‘İslâm’da idim.’ der. Ona, ‘Bu adam nedir?’ denilir. O, ‘Muhammed (s.a.v.) Allah’ın (c.c.) elçisidir. Bize Allah (c.c.) katından apaçık âyetleri getirdi. Biz de onu tasdik ettik.’ der. Ona, ‘Allah’ı (c.c.) gördün mü?’ diye sorulur. O, ‘Hiç kimse için Allah’ı (c.c.) görmek söz konusu olamaz.’ diye cevap verir... Ve ona, ‘Yakîn üzere idin, bunun üzere öldün ve inşallah bunun üzere diriltileceksin.’ denilir... Kötü insan da kabrinde sıkıntı ve korku içerisinde oturtulur. Ona da, ‘Nerede idin?’ denilir. O, bilmiyorum, der. Bu adan nedir?, diye sorulur. O, ‘İnsanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dediği gibi dedim.’ der... Ardından ona da, ‘Şüphe üzere yaşadın, bunun üzere öldün ve inşallah bunun üzere diriltileceksin’ denilir.”¹²⁶

Rivâyetin senedini oluşturan Ebû Bekir b. Ebû Şeybe,¹²⁷ Şebâbe,¹²⁸ İbn Ebû Zi’b,¹²⁹ Muhammed b. Amr b. Atâ¹³⁰ ve Saîd b. Yesâr sika¹³¹ râvilerdir. Dolayısıyla Bûsîrî’nin de dediği gibi¹³² rivâyetin isnadının sahîh olduğunu söylemek mümkündür. Ancak metninde zikredilen kabir sorularına bakılınca içerisinde diğer hadislerin hiçbirinde yer almayan bir soru bulunmaktadır. O da, “Allah’ı (c.c.) gördün mü?” sorusudur.

¹²¹ İbn Hibbân, *Sahîh*, 7/380. Ayrıca bk. Hâkim, *el-Müstedrek*, 1/535; Taberânî, *el-Mu’cemu’l-evsat*, 5/44.

¹²² İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 6/23; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 17/262.

¹²³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8/402; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 28/254.

¹²⁴ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 26/212; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 9/283.

¹²⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 6/522.

¹²⁶ İbn Mâce, “Zühd”, 32.

¹²⁷ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 5/160; Zehebî, *el-Kâşif*, 1/592.

¹²⁸ İclî, *Ma’rifetü’s-Sikât*, 1/447; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/312.

¹²⁹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 9/600; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 25/630.

¹³⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 7/464; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/368.

¹³¹ İclî, *Ma’rifetü’s-Sikât*, 1/407; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 4/72.

¹³² Ebû’l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail b. Selîm b. Kaymâz b. Osman el-Bûsîrî, *Misbâhu’z-zücâce fi zevâidi İbn Mâce*, thk. Muhammed el-Müntekâ el-Küşnâvî (Beyrut: Dâru’l-Arabiyye, 1403), 4/251.

13. İbn Abbâs (öl. 68/687-88) Rivâyeti

Beyhakî, Hz. Ömer'le ilgili rivâyeti Muhammed b. Abdullah ve Muhammed b. Mûsâ > Ebû'l-Abbâs > Muhammed b. İshâk > Muhammed b. Ömer > Abdullah b. el-Fudayl b. Ebû Abdullah > Babası > Ebû Gatafân kanalıyla İbn Abbâs'dan rivâyet etmiştir. Şu kadar var ki; bu rivâyette önceki metinlerden farklı olarak Hz. Ömer'in, "Yâ Resûlellah! Allah'ın (c.c.) izniyle o zaman ben onlara yeterim." Dediği vârid olmuştur.¹³³

Rivâyetin senedine gelince Muhammed b. Abdullah,¹³⁴ Muhammed b. Mûsâ,¹³⁵ Ebû'l-Abbâs¹³⁶ ve Muhammed b. İshâk,¹³⁷ sika; Muhammed b. Ömer, sadûk;¹³⁸ Abdullah b. el-Fudayl b. Ebû Abdullah ile Babası mechûl;¹³⁹ Ebû Gatafân¹⁴⁰ ise sikadır. Mechûl râviler içerdiği için senedi itibarıyla rivâyetin zayıf olduğunu söylemek mümkündür. Metnine gelince doğrusu, "Allah'ın (c.c.) izniyle" ifadesinin geçtiği bu formatın diğerlerine göre daha tutarlı olduğu görülmektedir. Zira Hz. Ömer gibi iman bütünü bir insana bu ifadenin daha uygun olduğu düşünülmektedir. Ancak meleklerle ilgili ürkütücü vasıflar da içerdiği için bu rivâyetin metin açısından da zayıftır.

14. Berâ b. Âzib (öl. 71/690) Rivâyeti

Ebû Dâvûd'un, Osman b. Ebû Şeybe > Cerîr > Hennâd b. es-Serî > Ebû Muâviye > A'meş > el-Minhâl > Zâdân senediyle rivâyet ettiği bir hadiste Berâ b. Âzib şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullah'la (s.a.v.) beraber ensârdan bir adamın cenazesine çıktık... Şöyle buyurdu: '...Ona iki melek gelir ve onu oturturlar. Ardından ona, 'Rabbin kimdir?' diye sorarlar. O, 'Rabbim Allah'tır (c.c.)' diye cevap verir. 'Dinin nedir?' diye sorarlar. 'Dinim İslâm'dır.' Diye cevap verir. 'Size gönderilen bu adam kimdir?' diye sorarlar. 'O Allah'ın (c.c.) elçisidir.' Diye cevap verir. 'Sana ne bildiriyor/bilgin nedir (nereden biliyorsun)?' diye sorarlar. 'Allah'ın (c.c.) kitabını okudum, ona iman ettim ve onu tasdik ettim.' Diye cevap verir... Gökten bir münâdî, 'Muhakkak kulum doğru söyledi...' diye nida eder... Kâfire gelince ona da, 'Rabbin kimdir?' diye sorarlar. O (şaşkınlık içerisinde), 'Bilmiyorum.' Der. 'Dinin nedir? diye sorarlar. 'Bilmiyorum.' Der. 'Size gönderilen bu adam nedir?' diye sorulur. Yine, 'Bilmiyorum.' Der. Bunun üzerine yine gökten bir münâdî, 'Muhakkak yalan söyledi (cevap veremedi)...' diye nida eder..."¹⁴¹

¹³³ Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 81. Ayrıca bk. Âcurrî, *eş-Şerî'a*, 3/1291.

¹³⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/197.

¹³⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/350.

¹³⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 24/178.

¹³⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 23/425.

¹³⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/176; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/461.

¹³⁹ Yapılan araştırmalar sonucu tabakât ve ricâl eserlerinde biyografilerine ulaşılammıştır.

¹⁴⁰ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/422.

¹⁴¹ Ebû Dâvûd, "Sünnet", 23. Ayrıca bk. Abdürrezzâk, *el-Musannef*, 3/580; Abdullah b. el-Mübârek, *ez-Zühed*, 430; İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, 3/54; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 4/287; Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn er-Rûyânî, *el-Müsned*, thk. Eymen Ali Ebû Yemânî (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1416), 1/263; Beyhakî, *Şu'abü'l-îmân*, thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1423/2003), 1/610.

Rivâyetin senedini oluşturan Osman b. Ebû Şeybe,¹⁴² Cerîr,¹⁴³ Hennâd b. es-Serî,¹⁴⁴ Ebû Muâviye,¹⁴⁵ A'meş,¹⁴⁶ el-Minhâl¹⁴⁷ ve Zâdân¹⁴⁸ sika râvilerdir. Dolayısıyla Heysemî'nin de dediği gibi¹⁴⁹ rivâyetin ricâlinin sahîhin ricâli olduğunu söylemek mümkündür. Metnine bakıldığında ise diğer rivâyetlerden farklı olarak, "Sana ne bildiriyor?" sorusu ve müminin vereceği cevap yer almaktadır. Ayrıca sorgunun, Allah'ın (c.c.) mümini tasdiki; kâfiri ise tekzîbiyle sonlanacağını ifade etmektedir.

15. Esmâ bint Ebû Bekir (öl. 73/692) Rivâyeti

Mâlik, Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği sahih bir hadiste Esmâ bint Ebû Bekir, Hz. Peygamberin (s.a.v.) kûsûf namazı kıldıktan sonra şöyle buyurduğunu anlatmaktadır: "Cennet ve Cehennem dahil daha önce görmediğim her şey bana şu bulunduğum yerde gösterildi. Ayrıca bana sizin kabirlerde Deccâl'in fitnesi gibi/fitnesine yakın bir şekilde sınanacağınız bana vahyedildi. Sizden biri getirilir. Ona, 'Şu adam hakkında bilgin nedir?' diye sorulur. Mümin/kesin inanan kişi, 'O Allah'ın (c.c.) elçisi Muhammed'dir (s.a.v.). Apaçık âyetlerle ve hidayetle bize geldi. Biz de ona icabet, iman ve ittiba ettik.' Diye cevap verir. Ona, 'Rahatça uyu (istirahat et)! Zaten biz senin mümin olduğunu biliyorduk.' Denilir. Münafık/şüphe eden kişi ise, 'Bilmiyorum, insanların bir şey söylediğini işittim. Ben de onu söyledim.' Diye cevap verir.¹⁵⁰ Sahih olan bu rivâyette görüldüğü gibi kabir sorularından sadece Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili olan farklı bir formatta yer almaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in, Huceyn b. el-Müsennâ > Abdülazîz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn > Muhammed b. el-Münkedir kanalıyla yine Esmâ bint Ebû Bekir'den kaydettiği rivâyette ise kûsûf namazından bağımsız olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğu yer almaktadır: "İnsan kabre girdiği zaman eğer mümin ise namaz ve oruç gibi ameli onu kuşatır. Melek ona namaz tarafından gelince namazı onu geri çevirir, oruç tarafından gelince de orucu onu geri çevirir. Ardından ona, 'Oturl!' diye seslenir. O da oturur. Sonra ona, 'Bu adam hakkında ne dersin?' der. O, 'Kim?' diye sorar. Melek, 'Muhammed (s.a.v.)!' der. O, 'Ben onun Allah'ın (c.c.) elçisi olduğuna şehâdet ederim.' Diye cevap verir. Melek, 'Sana ne bildiriyor, ona yetiştin mi?' der. O yine, 'Ben onun Allah'ın (c.c.) elçisi olduğuna şehâdet ederim.' Diye karşılık verir. Bunun üzerine melek ona, 'Bunun üzerine yaşadın, bunun üzerine öldün ve bunun üzerine diriltileceksin.' Der. Şayet insan fâcir veya kâfir ise melek gelir. Ancak kendisiyle melek arasında onu geri çevirebilecek hiçbir şey (amel) yoktur. Oturtuktan sonra ona, 'Bu adam hakkında ne dersin?' der. O, 'Hangi adam?' diye sorar. Melek, 'Muhammed (s.a.v.)!' der. O, 'Vallahî! Bilmiyorum, insanların bir şey söylediğini işittim. Ben de onu söyledim.' Diye cevap verir. Bunun üzerine melek ona,

¹⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 17/270; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/478.

¹⁴³ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2/506; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/550.

¹⁴⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 18/529; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/246.

¹⁴⁵ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/236; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7/246.

¹⁴⁶ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/161; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/76.

¹⁴⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/483; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/568.

¹⁴⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 6/64; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/263.

¹⁴⁹ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/50.

¹⁵⁰ Muvattâ, "Kûsûf", 4; Buhârî, "Cuma", 29; Müslim, "Kûsûf", 11.

'Bunun üzerine yaşadın, bunun üzerine öldün ve bunun üzerine diriltileceksin.' Der..."¹⁵¹

Rivâyetin senedini oluşturan Huceyn b. el-Müsennâ,¹⁵² Abdülazîz b. Ebû Seleme el-Mâcişûn¹⁵³ ve Muhammed b. el-Münkedir¹⁵⁴ sika râvilerdir. Dolayısıyla Heysemî'nin de ifade ettiği gibi¹⁵⁵ rivâyetin ricâlinin sahîhin ricâli olduğunu söylemek mümkündür. Metnine gelince öncelikle Ebû Hüreyre rivâyetlerinden birinde olduğu gibi kişinin dünyada işlediği sâlih amellerin kendisine kabirde enîs olacağını ifade etmektedir. Sorular açısından da bir farklılık içermektedir. Zira Hz. Peygamber (s.a.v.) kastedilerek kişiye "Bu adam hakkında ne dersin?" diye sorulduğunda, öncelikle onun kim olduğunu anlamayarak "Kim?" yahut "Hangi adam" diye soracağı yer almaktadır. Ayrıca, "Ona yetiştin mi?" diye sadece mümin için farklı bir soru da içermektedir. Mümin buna, "Yetiştim." Yahut "Yetişmedim." Şeklinde değil de şehadetle cevap verecektir. Bu da önemli olanın ona yetişmek değil inanmak ve uymak olduğunu göstermektedir.

16. Abdullah b. Ömer (öl. 73/693) Rivâyeti

İbnü'l-Bennâ'nın (öl. 471/1079), Ebü'l-Feth Hilâl b. Muhammed > Ebû Sehl b. Ziyâd > Muhammed b. Gâlib > Sa'd b. Abdülhamîd b. Ca'fer > Osman b. Matar > Ebû Ubeyde > Ali b. Zeyd > Nâfi' kanalıyla Abdullah b. Ömer'den naklettiği bir rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: "Dillerinizi şu sözlere alıştırmın: 'Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah yoktur. Kuşkusuz Muhammed (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) elçisidir. Allah (c.c.) rabbimizdir. İslâm dinimizdir. Muhammed (s.a.v.) peygamberimizdir.'" Zira kabirlerinizde bunlardan sorguya çekileceksiniz."¹⁵⁶

Öncelikle rivâyetin senedinde yer alan Ebü'l-Feth Hilâl b. Muhammed,¹⁵⁷ Ebû Sehl b. Ziyâd,¹⁵⁸ Muhammed b. Gâlib¹⁵⁹ ve Sa'd b. Abdülhamîd b. Ca'fer sadûk;¹⁶⁰ râvilerdir. Problemlî râvi olan Osman b. Matar hakkında Buhârî, "hadisi münker";¹⁶¹ Ebû Dâvûd¹⁶² ve Nesâî,¹⁶³ "zayıf"; Yahya b. Maîn, "Bir şey değil";¹⁶⁴ İbn Hibbân, "Kendisiyle ihticâc etmek helal olmaz."¹⁶⁵ Şeklinde cerh ifadeleri kullanmışlardır. Geriye kalan

¹⁵¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/353.

¹⁵² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/111; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/219.

¹⁵³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 10/326; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/152.

¹⁵⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/253; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/350.

¹⁵⁵ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/51.

¹⁵⁶ Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdullah b. el-Bennâ, *Fadlû't-tehlîl ve sevâbü'hü'l-cezîl*, thk. Abdullah b. Yusuf el-Cedî' (Riyad: Dâru'l-Âsime, 1409), 63. Ayrıca bk. Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî el-Hemedânî, *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*, thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/104.

¹⁵⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 28/361; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 17/293.

¹⁵⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 25/435; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 15/521.

¹⁵⁹ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 13/390; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/55.

¹⁶⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/163; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 10/285.

¹⁶¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/253.

¹⁶² Ebû Dâvûd, *Süâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*, thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî (Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1403/1983), 316.

¹⁶³ Nesâî, *ed-Du'afâ ve'l-metrûkûn*, 75.

¹⁶⁴ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdris İbn Ebî Hâtim et-Temîmî el-Hanzalî er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1271/1952), 6/169.

¹⁶⁵ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkûn*, thk. Mahmûd İbrahim Zâyid (Halep: Dâru'l-Va'y, 1396), 2/99.

Ebû Ubeyde¹⁶⁶ ile Nâfi'¹⁶⁷ sika Ali b. Zeyd ise zayıf¹⁶⁸ bir râvidir. Dolayısıyla hem iki zayıf râvi içerdiği için hem de destekleyici başka tarifler yahut rivâyetler bulunmadığı için, metninde herhangi bir problem bulunmasa da, bu rivâyetin itibar edilemeyecek düzeyde aşırı zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

17. Ebû Saîd el-Hudrî (öl. 74/693-94) Rivâyeti

Ahmed b. Hanbel'in, Ebû Âmir > Abbâd b. Râşid > Dâvûd b. Ebû Hind > Ebû Nadra kanalıyla kaydettiği bir rivâyette Ebû Saîd el-Hudrî şöyle anlatmaktadır: "Rasûlullah'la (s.a.v.) beraber bir cenazeye katıldım. Şöyle buyurdu: "Ey insanlar! Kuşkusuz bu ümmet kabirlerinde sınanacaktır. İnsan defnedilip dostları başından ayrıldıkları zaman ona elinde tokmak bulunan bir melek gelir ve onu oturtup, 'Bu adam hakkında ne dersin?' der. Eğer mümin ise kelime-i şehâdet getirir. Melek, 'Doğru söyledin.' Der... Kâfir yahut münafık ise melek ona da, 'Bu adam hakkında ne dersin?' der. O, 'Bilmiyorum, insanların bir şey söylediğini işittim.' Der. Bunun üzerine melek, 'Ne bildin, ne okudun, ne de doğruya ulaştın.' Der..."¹⁶⁹

Rivâyetin senedini oluşturan Ebû Âmir, sika;¹⁷⁰ Abbâd b. Râşid, sika yahut sadûk;¹⁷¹ Dâvûd b. Ebû Hind,¹⁷² ile Ebû Nadra da¹⁷³ sika râvilerdir. Dolayısıyla sened açısından rivâyetin ricâlinin Heysemî'nin de söylediği gibi sahîhin ricâli olduğunu söylemek mümkündür.¹⁷⁴ Metninde ise sadece Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili olan soru yer almaktadır.

18. Câbir b. Abdullah (öl. 78/697) Rivâyetleri

Taberânî'nin, el-Mikdâm > Saîd b. Ebû Meryem > Abdullah b. Yusuf > en-Nadr b. Abdülcebbâr > İbn Lehî'a > Ebû'z-Zübeyr senediyle naklettiği bir rivâyete göre Câbir b. Abdullah kendisine kabrin iki sınavcısı (fettân) sorulunca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şu sözlerle cevap vermiştir: "Kuşkusuz bu ümmet kabirlerinde sınanacaktır. Mümin kabre girdirilip dostları başucundan ayrılınca ona sert görümlü bir melek gelir ve 'Bu adam hakkında ne diyordun? Diye sorar. O, 'Allah'ın (c.c.) elçisi ve kulu olduğunu söylüyordum.' Diye cevap verir... Münafık olana da, 'Bu adam hakkında ne diyordun? Diye sorar. O, 'Bilmiyorum, insanların dediği şeyi diyordum.' Diye cevap verir. Bunun üzerine melek ona, 'Bilmedin/bilemedin.' Der..."¹⁷⁵

¹⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/355.

¹⁶⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/467; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/304.

¹⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/438.

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/3-4. Ayrıca bk. İbn Ebû Âsım, *es-Sünne*, 2/417.

¹⁷⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 14/247; İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/103.

¹⁷¹ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6/79; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 7/181.

¹⁷² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/413; İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 1/342.

¹⁷³ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 7/301; İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/298.

¹⁷⁴ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/48.

¹⁷⁵ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-evsat*, 9/38. Ayrıca bk. Beyhakî, *İsbâtü azâbi'l-kabr*, 126.

Senedde yer alan râvilerden el-Mikdâm, zayıf;¹⁷⁶ Saîd b. Ebû Meryem¹⁷⁷ ile Abdullah b. Yusuf, sika;¹⁷⁸ en-Nadr b. Abdülcebbâr, sadûk;¹⁷⁹ İbn Lehî'a, zayıf;¹⁸⁰ Ebû'z-Zübeyr¹⁸¹ ise sika bir râvidir. Dolayısıyla sened itibarıyla rivâyet zayıftır. Metnine bakıldığında, birçok rivâyette olduğu gibi, sadece Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili soruyu içerdiği görülmektedir. Meleklerle ilgili ise yalnızca ciddiyet ifade eden bir vasıf ifade ettiğinden ötürü herhangi bir problemi bulunmaktadır.

İbn Ebû Âsım'ın, Yusuf b. Yakûb es-Saffâr > Ebû Bekir b. Ayyâş > A'meş > Ebû Süfyân kanalıyla merfû alarak yine Câbir'den naklettiği metin ise şöyledir: "Mümin kabrine girdiği zaman iki melek gelir ve onu sertçe kaldırırlar. O uyuyan kişinin (ani bir şekilde uyandırıldığı zaman) sıçraması gibi yerinden sıçrar. Ardından ona, 'Rabbin kimdir, dinin nedir ve peygamberin kimdir?' diye sorarlar. O, 'Rabbim Allah (c.c.), dinim İslâm, peygamberim Muhammed'dir (s.a.v.)' diye cevap verir. Ona, 'Doğru söyledin. Sen böyle idin.' Derler.... O, 'Beni bırakın da ailemin yanına gideyim.' Der. Ona, 'Sâkin ol!' derler."¹⁸²

Rivâyetin senedini oluşturan Yusuf b. Yakûb es-Saffâr,¹⁸³ Ebû Bekir b. Ayyâş¹⁸⁴ ve A'meş sika;¹⁸⁵ Ebû Süfyân¹⁸⁶ ise sadûk bir râvidir. Dolayısıyla sened yönünden rivâyetin hasen olduğu söylenebilir. Metnine gelince üç soruyu özetle içermesinin yanı sıra kişinin, uyuyanın aniden uyandırılıp sıçraması gibi yerinden sertçe kaldırılacağını ifade etmektedir. Ancak bu durum fizikî değil ruhânî olsa gerektir.

19. Ebû Ümâme (öl. 86/705) Rivâyeti

Taberânî'nin, Ebû Akîl Enes b. Selm el-Havlânî > Muhammed b. İbrahim b. el-Alâ el-Himsî > İsmail b. Ayyâş > Abdullah b. Muhammed el-Kuraşî > Yahyâ b. Ebû Kesîr kanalıyla naklettiği bir rivâyette Saîd b. Abdullah el-Evdî şöyle anlatmaktadır: "Ölüm döşeginde iken Ebû Ümâme'nin yanında idim. Şöyle vasiyette bulundu: 'Ben öldüğüm zaman Rasûlullah'ın (s.a.v.) ölülerimize yapmamızı emrettiği şeyi bana yapın. Rasûlullah (s.a.v.) bize şunu emretti: 'Kardeşlerinizden biri öldüğü zaman kabrinin üzerine toprağı döktüğünüzde sizden biri başucunda dursun, sonra 'Ey filan kadının oğlu falan!' desin. Muhakkak onu iştir. Ancak cevap veremez. Sonra tekrar 'Ey filan kadının oğlu falan!' desin. O kuşkusuz oturuş pozisyonu alır. Sonra yine 'Ey filan kadının oğlu falan!' desin. O, 'İrşat et! Allah (c.c.) sana rahmet eylesin.' der. Ancak siz bunu fark etmezsiniz. Sonra da ona şöyle desin: 'Dünyadan sahip olarak çıktığın inancı hatırla ki; o da şudur: Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına, kuşkusuz Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve elçisi olduğuna tanıklık etmen ile rab olarak Allah'a (c.c.), din olarak İslâm'a, peygamber olarak Muhammed'e (s.a.v.) ve imam

¹⁷⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8/303; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/309.

¹⁷⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 16/172; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/280.

¹⁷⁸ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 8/349; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/333.

¹⁷⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 15/427; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/391.

¹⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/490.

¹⁸¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/351; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 8/249.

¹⁸² İbn Ebû Âsım, *es-Sünne*, 2/419.

¹⁸³ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 9/281; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/234.

¹⁸⁴ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7/668; İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 9/349.

¹⁸⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 9/161; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/76.

¹⁸⁶ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/145; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/293.

olarak da Kur'an'a razı olmandır.' Bu durumda Münker ve Nekîr'den her biri diğerinin elini tutar ve 'Hadi gidelim! Hüceti kendisine telkîn edilen kişinin yanında oturmayız.' der. Dolayısıyla onların önünde Allah (c.c.) o kişinin savunucusu olur.' Adamın biri, 'Yâ Resûlellah! Eğer annesini tanımazsa?' diye sordu. O, 'O zaman onu Havvâ'ya nisbet eder ve 'Ey Havvâ oğlu falan!' der, diye cevap verdi."¹⁸⁷

Öncelikle rivâyetin senedinde yer alan râvilerden Ebû Akîl Enes b. Selm el-Havlânî, mechûlül-hâl;¹⁸⁸ Muhammed b. İbrahim b. el-Alâ el-Himsî zayıf¹⁸⁹ yahut kezzâb;¹⁹⁰ İsmail b. Ayyâş sika¹⁹¹ olmakla beraber ömrünün sonunda ve bazı rivâyetlerinde ihtilat etmiş bir râvi;¹⁹² Abdullah b. Muhammed el-Kuraşî, sika;¹⁹³ Yahyâ b. Ebû Kesîr Saîd, sika;¹⁹⁴ Saîd b. Abdullah el-Evdî ise mechûl¹⁹⁵ bir râvidir. Dolayısıyla sened açısından rivâyetin aşırı zayıf olduğunu söylemek mümkündür.

Heysemî rivâyetle ilgili, sadece "İsnadında tanımadığım kişiler vardır.' demiştir.¹⁹⁶ İbn Hacer ise rivâyetin isnadının ihticâc etmeye uygun olduğunu dile getirmiştir.¹⁹⁷ Ancak Sehâvî(öl. 902/1497); İbn Salâh (öl. 643/1245), Nevevî (öl. 676/1277) ve İbn Kayyim (öl. 751/1350) gibi bazılarının rivâyeti tad'îf ettiğini nakletmektedir.¹⁹⁸ Ayrıca Elbânî de, İbn Hacer'in sözüne itiraz etmektedir. Zira ona göre onun bu sözünde bazı mülâhazalar söz konusudur. Birincisi; rivâyeti nakleden Evdî'yi hiçbir kimse tevsîk etmediği halde isnadı nasıl ihticâc etmeye uygun olabilir. Onun da ifade ettiği gibi bu râvi mechûldür. İkincisi; şeyhi Heysemî, 'İsnadında tanımadığım kişiler vardır.' dediği halde sadece Evdî'den bahsetmektedir. Hâlbuki başka mechûl râviler de vardır. Üçüncüsü şâhit olarak zikrettiği birtakım rivâyetlerde sadece ölüye duadan söz edilmiştir. Telkîne ise değinilmemiştir. Dolayısıyla bunlar rivâyete şâhit olmaya elverişli değildir. Sonuç olarak Elbânî'ye göre de hadis zayıftır.¹⁹⁹ Neticede senedinde mechûl ve zayıf râvilerin bulunduğu bu rivâyetin, İbn Hacer'in dediğinin aksine, ihticâca uygun olmadığı söylenebilir.

Senedinin aşırı zayıf olduğu anlaşılan bu rivâyetin metniyle alakalı da şöyle değerlendirme yapmak mümkündür. Mezkûr rivâyete göre Hz. Peygamber (s.a.v.) bunu ashâbına emretmiştir. Bu durumda telkîn uygulamasının birçok sahâbîden nakledilmiş olması kaçınılmazdır. Ayrıca Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunu uygulamış

¹⁸⁷ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, 8/249; a.mlf., *ed-Duâ*, 364.

¹⁸⁸ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 21/129.

¹⁸⁹ Ebû Ahmed b. Adıyy el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdülmecûd – Ali Muhammed Muavvaz (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1418/1997), 7/547.

¹⁹⁰ Zehebî, *Divânü'd-du'afâ ve'l-metrûkin*, thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî (Mekke: Mektebetü'n-Nahdatü'l-Hadîse, 1387/1967), 340.

¹⁹¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/171;

¹⁹² İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, 1/124.

¹⁹³ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 14/166.

¹⁹⁴ İclî, *Ma'rifetü's-Sikât*, 2/357; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/508.

¹⁹⁵ Yapılan araştırmalar sonucu tabakât ve ricâl eserlerinde biyografisine ulaşılamamıştır.

¹⁹⁶ Heysemî, *Mecme'u'z-zevâid*, 3/45.

¹⁹⁷ İbn Hacer el-Askalânî, *et-Telhisü'l-habîr fî tahrîci ehâdisi'r-Râfi'iyi'l-kebir*, thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb (Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1416/1995), 2/270.

¹⁹⁸ Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed es-Sehâvî, *el-Mekâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdisi'l-müştehirati ale'l-elsine*, thk. Muhammed Osman el-Haşî (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1405/1985), 265.

¹⁹⁹ Elbânî, *İrvâü'l-ğalîl fî tahrîci ehâdisi Menâri's-sebil* (Beirut: el-Mektebül-İslâmî, 1405/1985), 3/203.

olması gerekmektedir. Zira ashâbına emrettiği bir şeyi kendisinin yerine getirmemiş olması bir çelişkidir. Ancak ne Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bunu ashâbından vefat eden birine uyguladığı nakledilmiş ne de Ebû Ümâme'nin dışında başka bir sahâbîden bu tür bir emir rivâyet edilmiştir. Aksine Ahmed b. Hanbel, "Şam ehlinin dışında bunu yapan hiç kimse görmedim. Ebû'l-Muğîra vefat ettiğinde bir adam gelip bunu yaptı." demiştir.²⁰⁰ Üstelik kabir sorgusu gibi önemli bir bâdireden kişinin telkîn sebebiyle muaf tutulması da ne kadar gerçekçi olabilir. Dolayısıyla rivâyetin sadece sened yönünden değil metin açısından da problemlili olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla en fazla Amr b. el-Âs gibi Ebû Ümâme de kişisel bir vasiyette bulunmuş, ardından başka insanlar da bunu yapmış olabilir. Ancak daha sonra râvi tasarruflarıyla metin zikredilen formata bürünmüştür. Doğrusunu Allah (c.c.) bilir.

20. Enes b. Mâlik (öl. 93/711-12) Rivâyetleri

Buhârî ve Müslim'in rivâyet ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Muhakkak kul, kabrine konulup dostları onun yanı başından ayrılırken onların ayak seslerini işitir. İki melek gelip onu oturturlar ve ona Muhammedi (s.a.v.) kastederek, 'Bu adam hakkında ne diyordun?' diye sorarlar. Mümin, 'Onun Allah'ın (c.c.) kulu ve elçisi olduğuna şehâdet ederim.' diye cevap verirler... Münafık ve kâfire de, 'Bu adam hakkında ne diyordun?' diye sorarlar. O, 'Bilmiyorum, insanların dediği şeyi diyordum.' diye cevap verir. Bunun üzerine ona, 'Ne bildin, ne okudun.' denilir..."²⁰¹ Görüldüğü gibi bu konuda vârid olan rivâyetlerin çoğunda olduğu gibi bu hadiste de sadece Hz. Peygamber (s.a.v.) hakkındaki soru yer almaktadır.

Ahmed b. Hanbel'in, Abdulvehhab > Saîd b. Ebû Arûbe > Katâde kanalıyla Enes'ten rivâyet ettiği bir hadiste ise Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "...Muhakkak bu ümmet kabirlerinde sınanacaktır. Mümin kabrine konulduğu zaman bir melek gelir ve ona, 'Neye ibadet ediyordun?' diye sorar. Şayet Allah (c.c.) onu hidayet ederse, 'Allah'a (c.c.) ibadet ediyordum.' der. Ona, 'Bu adam hakkında ne diyordun?' denilir. Allah'ın (c.c.) kulu ve elçisidir, diye karşılık verir. Bundan başka hiçbir şey ona sorulmaz... Kâfir kabrine konulduğunda da yine melek gelir ve ona, 'Bu adam hakkında ne diyordun?' der. O, 'İnsanların dediği şeyi diyordum.' diye karşılık verir..."²⁰²

Rivâyetin senedindeki râvilerden Abdulvehhab, sadûk;²⁰³ Saîd b. Ebû Arûbe²⁰⁴ ile Katâde²⁰⁵ ise sika râvilerdir. Dolayısıyla sened açısından rivâyetin hasen yahut benzer rivâyetlerin takviyesiyle sahih li gayrihi olduğunu söylemek mümkündür. Metnine bakıldığında ise, başka rivâyetlerde bulunmayan "Bundan başka hiçbir şey ona sorulmaz" cümlesi dikkat çekmektedir. Zira bundan kabirdeki sorgusunun sadece belli başlı temel akîde konularıyla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Detaylı sorgulama ise âhirette olacaktır.

²⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *İlelü'l-hadîs*, thk. İbrahim en-Nehhâs (Mısır: Dâru'l-Felâh, 1430/2009), 14/368.

²⁰¹ Buhârî, "Cenâiz", 87; Müslim, "Cennet", 70. Ayrıca bk. Nesâî, "Cenâiz", 110.

²⁰² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsne'd*, 3/234; İbn Ebû Dâvûd, *el-Ba's*, 24.

²⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/512;

²⁰⁴ İbn Ebû Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4/65; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 6/360.

²⁰⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5/321; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 5/269.

Son olarak Deylemî'nin senedsiz ve mevkûf olarak kaydettiği bir rivâyete göre ise Enes şöyle demektedir: “Münker ve Nekîr kabrinde ölünün yanına girerler ve onu oturturlar. Eğer mümin ise ona, ‘Rabbin kimdir?’ derler. O, Allah (c.c.), der. ‘Peygamberin kimdir?’ derler. O, Muhammed'dir (s.a.v.), der. ‘İmamın kimdir?’ derler. O, Kur'an, der...Kişi eğer kâfir ise onlar, ‘Rabbin kimdir?’ derler. O, bilmiyorum, der. ‘Peygamberin kimdir?’ derler. O yine, bilmiyorum, der. ‘İmamın kimdir?’ derler. O yine, bilmiyorum, der...”²⁰⁶

Konuyla ilgili diğer rivâyetlerden farklı olarak ‘İmamın kimdir?’ sorusunun yer aldığı bu rivâyetin, tenkid edilebilecek bir senedi dahi bulunmayan mevkûf bir rivâyet olduğu için, asılsız olduğu düşünülmektedir. Dolayısıyla toplumda “telkin duası” olarak bilinen metinde yer alan hem bu sorunun hem de Kiblen nedir?, Erkek kardeşlerin ve kız kardeşlerin kimlerdir? sorularının kabir soruları arasında yerinin olmadığını söylemek mümkündür.

Sonuç olarak tüm bu rivâyetlere göre kabir sorgusu var olup belli başlı itikâdî meseleleri içermektedir. Resmin daha iyi görülmesi için kabir sorularını mümin ile kâfir yahut münafık kişinin vereceği cevaplarıyla birlikte rivâyetlerdeki formatlarına riayet ederek derli toplu bir şekilde şöyle özetlemek ve sıralamak mümkündür:

S.1. Rabbin kimdir? C. Rabbim Allah'tır (c.c.)/Bilmiyorum.

S. 2. Neye ibadet ediyordun? C. Allah'a (c.c.) ibadet ediyordum.

S.3. Dinin nedir? C. Dinim İslâm'dır./Bilmiyorum.

S.4. Nerede idin? C. İslâm'da./Bilmiyorum.

S.5. Sen nesin? C. Ben diri ve ölü olarak Allah'ın (c.c.) kuluym. Kuşkusuz Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve peygamberi olduğuna şehadet ederim./Bilmiyorum.

S.6. Allah'ı (c.c.) gördün mü? C. Hiç kimse için Allah'ı (c.c.) görmek söz konusu olamaz.

S.8. Peygamber'in kimdir? C. Peygamber'im Muhammed'dir (s.a.v.). Abdullah'ın oğlu Muhammed'dir (s.a.v.). Bilmiyorum.

S.9. İçinizde olan bu adam nedir? C. Allah'ın (c.c.) peygamberi Muhammed'dir (s.a.v.). Bize Allah'ın (c.c.) apaçık âyetlerini getirdi. Biz de onu tasdik ettik./İnsanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dedikleri gibi dedim.

S.10. Bu adam hakkında ne diyordun? C. O, Allah'ın (c.c.) kulu ve elçisidir. Allah'tan (c.c.) başka hiçbir ilah olmadığına ve Muhammed'in (s.a.v.) onun kulu ve elçisi olduğuna şehadet ederim./İnsanların (bir şey) söylediğini işittim. Ben de aynısını söyledim. Bilmiyorum./Bilmiyorum, insanların dediği şeyi diyordum.

S.11. İçinizde bulunan bu adam hakkında ne dersin, neyle şahitlik yaparsın? C. Şehadet ederim ki; Muhammed (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) elçisidir. Allah (c.c.)

²⁰⁶ Deylemî, *el-Firdevs*, 5/509.

tarafından hak ile geldi./Hangi adam? Bilmiyorum, insanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dediği gibi dedim.

S.12. Bu adam nedir? C. Muhammed (s.a.v.) Allah'ın (c.c.) elçisidir. Bize Allah (c.c.) katından apaçık âyetleri getirdi. Biz de onu tasdik ettik./İnsanların bir söz söylediğini işittim. Ben de onların dediği gibi dedim.

S.13. Size gönderilen bu adam nedir? C. O Allah'ın (c.c.) elçisidir./Bilmiyorum.

S.14. Sana ne bildiriyor/bilgin nedir (nereden biliyorsun)? C. Allah'ın (c.c.) kitabını okudum, ona iman ettim ve onu tasdik ettim.

S.15. Şu adam hakkında bilgin nedir? C. O Allah'ın (c.c.) elçisi Muhammed'dir (s.a.v.). Apaçık âyetlerle ve hidayetle bize geldi. Biz de ona icabet, iman ve ittiba ettik./Bilmiyorum, insanların bir şey söylediğini işittim. Ben de onu söyledim.

S.16. Sana ne bildiriyor, ona yetiştin mi? C. Ben onun Allah'ın (c.c.) elçisi olduğuna şehâdet ederim.

S.17. Bu adam hakkında ne diyordun? C. Allah'ın (c.c.) elçisi ve kulu olduğunu söylüyordum.

S.18. Bu adam hakkında ne dersin? C. Ben onun Allah'ın (c.c.) elçisi olduğuna şehâdet ederim./Bilmiyorum, insanların bir şey söylediğini işittim.

Sonuç

Ölümünden sonra insanın dirilişe kadar hangi vaziyette olacağı Müslümanlar arasında tartışmalı konulardan biridir. Naklî delil olarak sadece Kur'an'a itimat eden azınlığa göre bu aşamada insan için herhangi bir evre söz konusu değildir. Nitekim Kur'an'da âhiret hayatı için olduğu gibi buna dair sarîh bir delil yoktur. İşin aklî boyutuna gelince kişi öldükten belli bir zaman sonra fizikî olarak toprağa dönüşmektedir. Dolayısıyla onlara göre ussal olarak da bunun ispatı mümkün gözükmemektedir.

Bu tür bir merhalenin varlığını kabul eden çoğunluğa ve kanaatimize göre ise naklî delil olarak bazı âyetler buna işaret etmekle beraber bu konuda asıl dayanak, Hz. Peygamber'den (s.a.v.) kabir hayatıyla ilintili vârid olan sarîh ve sahih rivâyetlerdir. Aklen ise buna mani bir durum bulunmamaktadır. Zira metafizik âlemin fizik kurallarıyla ölçülmesi doğru değildir. Üstelik Allah'ın (c.c.) sınırsız kudretine nispetle bu tür bir hayat aklen de mümkündür. Bu hayatın sadece ruha mı yoksa hem ruha hem de cesede mi taalluk ettiği meselesi ise ayrı bir çalışmanın konusudur.

Bu şekilde hem naklî hem de aklî olarak varlığı kabul edildikten sonra kabir hayatının âhiret hayatına bir berzah/geçiş evresi olduğu ortaya çıkmaktadır. Ancak bu durumda işin doğası gereği kendi içerisinde bu hayatın da sorgu, nimet yahut azap gibi farklı yönlerinin bulunması söz konusudur. Bu konuda yapılan güncel araştırmalar ise, daha çok münkirlerine cevap sadedinde, kabir azabının ispatı üzerine teksîf edilmiştir. Hâlbuki kabir azabının yanı sıra kabir nimeti, daha da önemlisi, sonuç olan nimet yahut azaptan önce bu evrenin başlangıcında bir sorgu yer almaktadır.

Kabir hayatının varlığını inkâr edenler tabiatıyla azabı gibi nimetini ve sorgusunu da kabul etmemektedirler. Yapılan araştırmalara göre müstakil olarak kabir sorgusunu ve sorularının neler olacağını ispat etmek amacıyla yapılmış çağdaş çalışmalar bulunmamaktadır. Bilakis bu konu, klasik eserlerde olduğu gibi ya genel anlamda kabir hayatı içerisinde ele alınmış ya da kabir azabını ispat ederken ikincil bir mesele olarak mevzubahis edilmiştir. Dolayısıyla bu konuda özel bir çalışmaya ihtiyaç olduğu kanaatine varılmıştır.

Üstelik kabir sorgusunu kabul eden insanların çoğunun zihin dünyasında bu sorgunun ne tür soruları kapsadığı hususunun net olmadığı düşünülmektedir. Nitekim çoğunlukla telkin duası diye isimlendirilen metindeki soruların sorulacağına inanmalarıyla beraber bu konuda aralarında farklı söylemler bulunmaktadır. Ayrıca bilinçaltılarında, insanın kabirde, dünya hayatında yaptığı her şeyden hesaba çekileceği gibi bir algı bulunmaktadır. Kötülüklerinin çok olduğunu düşündükleri bir kişi hakkında, yatacak yerinin olmadığı gibi birtakım deyimler kullanmaları da buna işaret etmektedir. İğneden ipliğe insanın her konuda kabirde hesaba çekileceğine dair anlatılan kıssalar da bu algıyı daha da ortaya koymaktadır.

Hem dile getirilen ihtiyacı gidermek gayesiyle hem de kabir sorularının mahiyetini ve kapsamını açıklığa kavuşturmak amacıyla yapılan bu araştırmada konuya dairvârid olan yirmi kûsur rivâyetle alınıp sened ve metin yönünden incelenmiştir. Çoğunun merfû olmasının yanı sıra bazıları mevkûf olsa da gaybî bir mesele olduğu için onların da merfû hükmünde olduğunu söylemek mümkündür. Bunların bir kısmında soruların içeriğine değinilmeksizin sadece kabirde bir sorgunun olacağı dile getirilmiş, diğer bir kısmında ise soruların ne olacağı da ifade edilmiştir. Ayrıca her rivayette tüm sorulara yer verilmemiş, kiminde tek soru kiminde ise daha fazla soru yer almıştır.

Yapılan araştırmalar neticesinde bu rivâyetlerin çoğunun sahihve hasen, bir kısmının zayıf, az bir kısmının ise aşırı zayıf yahut mevzu olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Sahih ve hasen rivâyetlerden yola çıkarak öncelikle kabir hayatının başında “insan tarafından daha önce hiç tanınmayan” anlamına gelen Münker ve Nekîr isimli meleklerin icra edeceği bir sorgunun var olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu, âhiretteki sorgulama gibi kişiyle ilgili her hususu içeren müfassal bir muhasebe değildir. Bilakis belli başlı temel konuları esas alan, mezkûr muhasebenin mülâhhas bir numünesi kabilinden mücmel ve öncül bir sorgudur. Kabir nimeti yahut azabı da bu sorgunun olumlu-olumsuz neticesi üzerine terettüp etmektedir.

Bu tür bir sorgu icra edilmeden direkt olarak kişinin nimete eriştirilmesi yahut azaba uğratılması ise mutlak adalete uygun düşmemektedir. Dolayısıyla asıl mahkemeye çıkarılmadan önce âdeta nezaret altında bekletilme konumunda olan bu evrede insan için mezkûr sorgunun ve sonucu olan nimet yahut azabın bulunması, kişinin âhirette detaylı bir şekilde muhakeme ve muhasebe edilip asıl mükafat mevkii olan cennete veya azap çekme yeri olan cehenneme girmesine kanaatimizce münafi bir durum değildir. Dolayısıyla metin tenkidi bağlamında böyle bir sorgunun varlığının, kimilerinin iddia ettiği gibi, Kur’an’ın özüne ve temel mesajlarına herhangi bir aykırılık içermediğini söylemek mümkündür.

Bu sorgunun hangi esasları içerdiği hususuna gelince yine bu konuda Hz. Peygamber'den (s.a.v.) vârid olan sahih ve hasen hadislerle bakıldığında, farklı soru-cevap formatında zikredilseler de bunların tevhid, nübüvvet ve ikisini içeren din sorusu üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle Hz. Peygamber'le (s.a.v.) ilgili soru daha da dikkat çekmektedir. Bunun dışında bazılarında yer alan Allah'ı (c..c.) görmeyle ilgili soru aslında tevhide dönüktür.

Namaz gibi amelî konularda bir muhasebe olacağı ise rivâyetlerde hiç sözü konusu edilmemiştir. Hatta imanın altı şartının tamamı bile bu sorularda yer almamaktadır. Telkin duası diye bilinen metinde yer alan; İmamın nedir?, Kiblen nedir?, Kardeşlerin kimdir? gibi farklı sorulara gelince zayıf ve mevzu rivâyetler dahil hiçbirinde bunlara rastlanılmamıştır. Sadece Deylemî'nin kaydettiği bir rivâyette, 'İmamın kimdir?/İmamım Kur'an'dır.' şeklinde bir soru-cevap yer almaktadır. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi bu, senedsiz ve asılsız mevzû bir rivâyet olup muteber değildir. Hadis şerhlerine bakıldığında da araştırmada elde edilen sonuçların aksine bir açıklama tespit edilememiştir.

Sonuç olarak Münker ve Nekîr adlı meleklerin kabirdeki mezkûr konuları içeren sorgusunun, mütevâtir olmasa da tevâtür derecesine yakın birtakım sahih hadislerle sâbit olduğu söylenebilir. Bu konuda sahâbenin de fikir ve inanç birliği üzerinde olduğu bazılarında anlaşılmalıdır. Dolayısıyla bu meselenin, inkârı küfür olmasa da inanılması gereken meselelerden biri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Kaynakça

- Abdürrezzâk, Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm b. Nâfi' es-San'ânî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-Azamî 11 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403.
- Âcurrî, Ebû Bekir Muhammed b. el-Hüseyin b. Abdillâh el-Bağdâdî. *eş-Şeri'a*. thk. Abdullâh b. Ömer b. Süleymân ed-Dümeycî. 5 Cilt. Riyad: Dâru'l-Vatan, 2. Basım, 1420/1999.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *el-Müsned*. 6 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *İlelü'l-hadîs*. thk. İbrahim en-Nehhâs. 22 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1. Basım, 1430/2009.
- Akçay, Mustafa. "Gazzâlî Düşüncesinde Ölüm ve Kabir Hayatı". *Ekev Akademi Dergisi*, 9/23 (Bahar 2005), 85-102.
- Akın, Murat. "Mu'tezile'ye Göre Kabir Azâbı". *Diyanet İlmî Dergi*, 4 (2017), 153.
- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh el-Hüseyin el-. *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri'l-Kur'ânî'l-azîm ve's-Seb'î'l-mesânî*. thk. Ali Abdülbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Ateş, Avnullah Enes. "Kur'ân'da Kabir Hayatı". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (Bahar 2020), 17-35.
- Begavî, Ebû Muhammed Muhyi's-sünne el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ. *Şerhu's-sünne*. thk. Şuayb el-Arnaût – Züheyr eş-Şâvîş. 15 Cilt. Dimaşk: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1403/1983.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Horâsânî. *el-İtikâd*, thk. Ahmed İsâm el-Kâtib. Beyrut: Dâru'l-Âfâkı'l-Cedîde, 1. Basım, 1401.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa el-Horasânî. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 3. Basım, 1424/2003.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Horâsânî. *İsbâtü azâbi'l-kabri ve sü'âli'l-melekeyn*. thk. Şeref Mahmûd el-Kudât. Amman: Dâru'l-Furkân, 2. Basım, 1405.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali b. Mûsâ el-Horâsânî. *Şu'abü'l-îmân*. thk. Abdülalî Abdülhamîd Hâmid. 14 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1. Basım, 1423/2003.
- Bezzâr, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. Abdilhâlık b. Hallâd b. Ubeydillâh el-Atekî. *el-Müsned: el-Bahru'z-zehhâr*. thk. Mahfûzurrahmân Zeynüllâh 18 Cilt. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem, 1. Basım, 1988-2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *et-Târîhu'l-kebîr*. 8 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Bûsırî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Ebî Bekir b. İsmail b. Selîm b. Kaymâz b. Osman. *Misbâhu'z-zücâce fî zevâidi İbn Mâce*. thk. Muhammed el-Müntekâ el-Küşnâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Arabiyye, 2. Basım, 1403.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük İslâm İlmihali*. Sad. Ali Fikri Yavuz. İstanbul: Nesa A. Ş., ts.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. Nşr. Mahmûd Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2003.
- Deylemî, Ebû Şücâ' Şîrûye b. Şehredâr b. Şîrûye el-Hemedânî. *el-Firdevs bi me'sûri'l-hitâb*. thk. Saîd b. Besyûnî Zağlûl. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1406/1986.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenü Ebî Dâvûd*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.

- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Süûlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerh ve't-ta'dîl*. thk. Muhammed Ali Kâsım el-Ömerî. Medine: İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1403/1983.
- Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit. *İmâm-ı Âzam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 12. Basım, 2016.
- Elbânî, Ebû Abdîrrahmân Muhammed Nâsiruddîn. *İrvâü'l-ğalîl fi tahrîci ehâdîsi Menâri's-sebîl*. 9 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 2. Basım, 1405/1985.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan Ali b. İsmâil b. İshâk b. Sâlim. *el-İbâne an usûli'd-diyâne*. thk. Fevkiye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Dâru'l-Ensâr, 1. Basım, 1397.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Neysâbü'rî. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkadir Atâ. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1411/1990.
- Hallâl, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed b. Hârûn b. Yezîd el-Bağdâdî el-Hanbelî. *es-Sünne*. thk. Atıyye ez-Zehrânî. 7 Cilt. Riyad: Dâru'r-Râye, 1. Basım, 1410/1989.
- Hemedânî, Ebû'l-Hasan el-Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osman. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1416/1996.
- Heysemî, Ebû'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Ebî Bekir b. Süleyman. *Mecme'u'z-zevâid ve menbe'u'l-fevâid*. Hüsâmüddîn el-Kudüsî. 10 Cilt. Kahire: Mektebetü'l-Kudüsî, 1414/1994.
- İbn Adıyy, Ebû Ahmed b. Adıyy el-Cürcânî. *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*. Thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali Muhammed Muavvaz. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1418/1997.
- İbn Ebû Âsım, Ebû Bekir Ahmed b. Amr b. ed-Dahhâk b. Muhalled eş-Şeybânî. *es-Sünne*. thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Elbânî. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1. Basım, 1400.
- İbn Ebû Dâvûd, Ebû Bekir b. Ebî Dâvûd Abdullah b. Süleymân b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî. *el-Ba's*. thk. Ebû Hâcer Muhammed es-Saîd b. Besyûnî Zağlûl. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1407/1987.
- İbn Ebû Hâtım, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. Haydarabâd: Dâiratü'l-Ma'ârifil-Osmâniyye, 1. Basım, 1371/1952.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. İbrahim el-Absî. *el-Musannef*. thk. Kemal Yusuf el-Hût. Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1. Basım, 1409.
- İbn Ebû Üsâme, Ebû Muhammed el-Hâris b. Muahmed b. Dâhir el-Hasîb et-Temîmî el-Bağdâdî. *Buğyetü'l-bâhis an zevâidi Müsnedi'l-Hâris*. thk. Hüseyin Ahmed Sâlih el-Bâkirî. 2 Cilt. Medine: Merkezü Hidmeti's-Sünne ve's-Sîreti'n-Nebeviyye, 1. Basım, 1413/1992.
- İbn Ebû'd-Dünyâ, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd el-Ümevî el-Kuraşî. *el-Menâmât*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1. Basım, 1413/1993.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *el-Metâlibü'l-âliye bi zevâidi'l-mesânîdi's-semâniye*. thk. Sa'd b. Nâsir b. Abdülazîz eş-Şeserî. 19 Cilt. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 1419.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *et-Telhîsu'l-habîr fi tahrîci ehâdîsi'r-Râfi'iyyi'l-kebîr*. thk. Ebû Âsım Hasan b. Abbâs b. Kutb. 4 Cilt. Mısır: Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 1416/1995.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mîzân*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2. Basım, 2002.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Netâicü'l-efkâr fi tafrîci ehâdîsi'l-Ezkâr*. thk. HamdîAbdülmecîd es-Selefi. 5 Cilt. Dimaşk: Dâru İbn Kesîr, 2. Basım, 1429/2008.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Büstî. *el-Mecrûhîn mine'l-muhaddisîn ve'd-duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyid. 3 Cilt. Halep: Dâru'l-Va'y, 1. Basım, 1396.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Büstî. *es-Sikât* 9 Cilt. Haydarabâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1. Basım, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed ed-Dârimî el-Büstî. *Sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvut. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 2. Basım, 1414/1993.
- İbn Kutluboğa, Ebü'l-Fidâ Zeynüddîn Kâsım b. Kutluboğa es-Sûdûnî el-Cemâlî el-Hanefî. *es-Sikât mimmen lem yeka' fi'l-kütübi's-sitte*. thk. Şâdî b. Muhammed b. Sâlim Âli Numân. 9 Cilt. San'a: Merkezü'n-Numân, 1. Basım, 1432/2011.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *Sünenü İbn Mâce*. 2 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- İbn Maîn, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Maîn b. Avn el-Bağdadî. *Târîhu İbn Maîn*. Thk. Ahmed Muhammed Nûr Seyf. Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, ts.
- İbn Mende, Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed b. Yahyâ b. Mende el-Abdî. *el-İmân*. thk. Ali b. Muhammed b. Nâsır el-Fakîhî. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1406.
- İbn Râhûye, Ebû Yakûb İshâk b. İbrahim b. Muhalled b. İbrahim el-Hanzalî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Abdülgafûr b. Abdülhak el-Belûşî. 5 Cilt. Medine: Mektebetü'l-İmân, 1. Basım, 1412/1991.
- İbnü'l-Bennâ, Ebû Ali Hasan b. Ahmed b. Abdillâh b. el-Bennâ. *Fadlû't-tehlîl ve sevâbühül-cezil*. thk. Abdullâh b. Yusuf el-Cedî'. Riyad: Dâru'l-Âsime, 1. Basım, 1409.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî. *el-Mevzû'ât*. thk. Abdurrahmân Muhammed Osman. 3 Cilt. Medine: el-Mektebetü's-Selefiyye, 1. Basım, 1386-1968.
- İbnü's-Sünnî, Ahmed b. Muhammed b. İshâk ed-Dîneverî. *Amelü'l-yevm ve'l-leyle*. thk. Kevser el-Birnî. Cidde: Dâru'l-Kible, ts.
- İclî, Ebü'l-Hasan Ahmed b. Abdullâh b. Sâlih el-Kûfî. *Ma'rifetü's-Sikât*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1. Basım, 1405/1985.
- Kalaç, Rıdvan – Engin, Hayrullah. “Kelâm Eserlerinde Hadis Kullanımı: -el-Cürcânî'nin Şerhu'l-Mevâkıfı Örneği”. *Mîzânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi*, 11 (Aralık 2020), 403-428.
- Kârî, Ebü'l-Hasan Nûruddîn Ali b. Sultân Muhammed el-Molla el-Herevî. *Mirkâtü'l-mefâtîh şerhu Mişkâti'l-mesâbîh*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1422/2002.
- Kaya, Murat. “Kabir Azabıyla İlişkilendirilen Âyetlerin Tahlil ve Değerlendirilmesi”. *Usul İslam Araştırmaları Dergisi*. 25/25 (2016), 159-204.
- Kubat, Mehmet. “Mezheplerin Ana İhtilaf Konularından Biri Olarak Kabir Azabı”. *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 11/1 (Güz 2020), 9-32.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekir b. Ferah el-Ensârî el-Hazrecî. *et-Tezkira bi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-Âhira*. thk. Sâdık b. Muhammed b. İbrahim. Riyad: Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1. Basım, 1425.
- Makdisî, Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Hanbelî. *et-Tabsıra fi usûliddîn*. thk. Yusuf b. Abdullâh b. Muhammed es-Sam'ânî. Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1. Basım, 1434/2013.

- Mervezî, Ebû Abdîrrahmân Abdullah b. el-Mübârek b. Vâdîh el-Hanzalî et-Türkî. *ez-Zühd ve'r-rekâik*. thk. Habîbürrahmân el-A'zamî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mizzî, Ebû'l-Haccâc Cemâlüddîn Yusuf b. Abdîrrahmân b. Yusuf İbnü'z-Zekî el-Kelbî. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1. Basım, 1400/1980.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 3 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *ed-Du'afâ ve'l-metrûkân*. thk. Mahmûd İbrahim Zâyd. Halep: Dâru'l-Va'y, 1396.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horasânî. *Sünenü'n-Nesâî*. 8 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Okuyan, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerim'e Göre Kabir Kavramı ve Kıyâmet-Âhiret Süreci*. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2. Basım, 2015.
- Ödemiş, Mehmet. "Tartışmalı Bir Akîde Problemi Olarak Kabir Azabı". *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 30 (2017), 503-567.
- Özdemir, Metin. "Kabir Azâbı Tartışmasına Farklı Bir Bakış". *İslâmiyât Dergisi*, 5/3 (2002), 153-168.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin İsnâdları Üzerine Bir İnceleme". *Ekev Akademi Dergisi*, 18/59 (Bahar 2014), 265-330.
- Özdemir, Veysel. "Kabir Azâbı ile İlgili Bazı Hadîslerin Metin ve İçerikleri Üzerine Bir İnceleme". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2/3 (2014), 55-123.
- Özüçalışır, Abdullah. "Kabir azabı var mıdır?". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13 (Haziran 2020), 103-130.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Hüseyin. *Ehl-i Sünnet Akaidi*. İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1. Basım, 1980.
- Ramlî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Raslân el-Makdisî eş-Şâfiî. *Şerhu Süneni Ebî Dâvûd*. thk. Hâlid er-Ribât. 20 Cilt. Mısır: Dâru'l-Felâh, 1. Basım, 1437/2016.
- Rûyânî, Ebû Bekir Muhammed b. Hârûn. *el-Müsned*. thk. Eymen Ali Ebû Yemânî. 2 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1. Basım, 1416.
- Sâbûnî, Nurüddîn. *Mâtürîdiyye Akaidi: el-Bidâye fi usûli'd-dîn*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı, 1. Basım, 2012.
- Sancaklı, Saffet. "Günümüzde Polemik Konusu Yapılarak Tartışılan Kabir Azabının Hadislerdeki Dayanağı". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9/1 (Bahar 2018), 21-46.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdîrrahmân b. Muhammed. *el-Mekâsîdü'l-hasene fî beyâni kesîrin mine'l-ehâdîsi'l-müştehirati ale'l-elsine*. thk. Muhammed Osman el-Haşî. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1. Basım, 1405/1985.
- Süyûtî, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekir. *Şerhu's-sudûr bi şerhi hâli'l-mevtâ ve'l-kubûr*. thk. Abdülmecîd Ta'me el-Halebî. Beyrut Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1417/1996.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *el-Fevâidü'l-mecmû'a fi'l-ehâdîsi'l-mevzû'a*. Thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muallimî el-Yemânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî eş-Şâmî. *ed-Duâ*. thk. Mustafa Abdülkâdir Atâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1. Basım, 1413.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî eş-Şâmî. *el-Mu'cemu'l-evsat*. thk. Târik b. İvadillah b. Muhammed-Abdülmuhsin b. İbrahim el-Hüseynî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Haremeyn, ts.

- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyüb el-Lahmî eş-Şâmî. *el-Mu'cemu'l-kebîr*. thk. Hamdî b. Abdilmecîd es-Selefî. 25 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1415/1994.
- Taberî, Ebü'l-Abbâs Muhibbüddîn Ahmed b. Abdillâh b. Muhammed. *er-Riyâdu'n-nadira fî menâkibi'l-aşere*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, ts.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Ömer b. Abdillâh. *Şerhu'l-Mekâsîd*. thk. Abdurrahman Umeyre. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1993.
- Tirmizî, Ebü İsa Muhammed b. İsa b. Sevrâ. *Sünenü't-Tirmizî*. 5 Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2. Basım, 1413/1992.
- Toprak, Süleyman. *Ölümden Sonraki Hayat*. Konya: Tekin Kitabevi, 10. Basım, 2017.
- Ukaylî, Ebü Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ b. Hammâd el-Mekkî. *ed-Du'afâü'l-kebîr*. thk. Abdülmütî Emîn Kal'acî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mektebeti'l-İlmiyye, 1. Basım, 1404/1984.
- Uteybî, Ömer b. Süleymân b. Abdillâh el-Eşkar. *el-Kiyâmetü's-suğrâ*. Kuveyt: Mektebetü'l-Felâh, 4. Basım, 1411/1991.
- Uysal, Ekrem. "Ehl-i Sünnet ve Mu'tezile'ye Göre Kabir Azabı". *Batman Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi*, 1/2 (2017), 68-79.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Azap". *Türkiye Vakfı Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 4/303. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Divânü'd-du'afâ ve'l-metrûkîn*. Thk. Hammâd b. Muhammed el-Ensârî. Mekke: Mektebetü'n-Nahdati'l-Hadîse, 2. Basım, 1387/1967.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *el-Kâşif fî ma'rifeti men lehü rivâyetün fi'l-kütübi's-sitte*. thk. Muhammed Avvâme – Ahmed Muhammed Nemir el-Hatîb. Cidde: Dâru'l-Kible li's-Sekâfeti'l-İslâmiyye, 1. Basım, 1413/1992.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'alâm*. Thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmürî. 52 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 2. Basım, 1413/1993.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. Thk. Ali Muhammed el-Becâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1. Basım, 1382/1963.
- Zehebî, Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. Thk. Şuayb el-Arnaût. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1405/1985.